

VI.

Nezavisna Država Hrvatska:
talijansko-njemački
protektorat

Nakon što je Njemačka uz minimalnu pomoć Italije i Mađarske vojno preuzela Jugoslaviju i nakon što je Wehrmacht preuzeo nadzor nad najvećim dijelom jugoslavenskog teritorija, Njemačka i Italija morale su se dogovoriti oko podjele zemlje. Hitler je u tom smislu 12. travnja osobno donio nekoliko preliminarnih, ali temeljnih odluka, dok su još trajale vojne operacije. Ministri vanjskih poslova dviju zemalja sastali su se 21-22. travnja u Beču radi finaliziranja tih odluka. Glavni rezultat sastanka bio je sporazum o demarkacijskoj liniji (Bečkoj liniji) između njemačke i talijanske okupacijske zone i utjecaja u Jugoslaviji za trajanja rata, a završne prilagodbe trebale su biti dogovorene nakon pobjede sila Osovine.

Nijemci su demarkacijsku liniju morali povući tako da glavna komunikacijska linija od Austrije do Grčke (željeznička pruga od Graza do Atene, s odvojkom od Niša do Sofije) bude ili pod njihovim izravnim nadzorom, kao u okupiranoj Srbiji, ili u prijateljskim rukama nad kojima imaju praktički nadzor, kao u slučaju NDH i Bugarske. Nijemcima je također od presudnog značaja bio nadzor nad Dunavom u Jugoslaviji, kao i prisvajanje lavovskog dijela jugoslavenskih sirovina. Stoga je demarkacijska linija koja je dijelila njemačku od talijanske zone okupacije i utjecaja prolazila od sjeverozapadnog vrška Slovenije, sredinom NDH, a zatim na jugoistok, do stjecišta ratnih granica Srbije, Bugarske i Albanije (vidi Kartu 1). Strateške sirovine i druga vrijetna roba u područjima koja nisu bila pod izravnim njemačkim nadzorom, poput boksita u krajevima pod talijanskim nadzorom, metala (osim željeza) u dijelovima koje je anektirala Bugarska, te viškova hrane u dijelovima koje je pripojila Mađarska, posebnim su sporazumima za trajanja rata bili rezervirani za njemačke potrebe.

NDH Nijemci su, zahvaljujući demarkacijskoj liniji koja je prolazila sredinom zemlje, stekli nadzor nad industrijski i poljoprivredno produktivnim dijelovima, dok su Italiji prepustili gospodarski manje vrijedne krajeve. Iako su Nijemci Talijane i dalje uvjeravali da je hrvatska država u njihovoj sferi utjecaja, njemački bajuneti održavali su na vlasti ustaški režim, a Nijem-

ci su malo-pomalo jačali kontrolu nad mnogim vidovima političkog, vojnog i gospodarskog života u NDH. Taj sve veći nadzor na račun Italije bio je vlasti lakše prihvatljiv jer Nijemci nisu anektirali niti jedan dio teritorija NDH, pa stoga u vlasti i u stanovništvu nisu izazvali ogorčenje i neprijateljske stavove. Za razliku od njih, Italija je novu državu prisilila da se odrekne velikog djela teritorija uz jadransku obalu, te je Rimskim sporazumima od 18. svibnja 1941. u velikoj mjeri umanjila hrvatska suverena prava. Kao što će kasnije ustvrditi poslanik Casertano, Talijani su novu državu smatrali „ovisnom o Italiji”. Taj gubitak teritorija i prava izazvao je silno ogorčenje cjelokupnog stanovništva Hrvatske, pa tako i ustaša i njihovih političkih saveznika. Činjenicu da su Talijani u rujnu i listopadu 1941. ponovno zauzeli II. i III. zonu (vidi dolje) mnogi su Hrvati protumačili kao prvi talijanski korak u stjecanju i tih područja. Talijansko objašnjenje, prema kojem je ponovna okupacija bila nužna kao mjera opreza zbog mogućeg iskrcavanja savezničkih snaga na jadransku obalu, kao i način ojačavanja borbe protiv snaga otpora, bilo je samo dio stvarnih razloga, jer su se Talijani pribojavali i njemačkog posezanja za jadranskim područjem. Odnose Italije i NDH dodatno je opterećivala i činjenica da su Talijani od samog početka u područjima koja su nadzirali bili naklonjeniji srpskome stanovništvu, te da su kasnije, kao pomoćne snage koristili i četnike, regrutirane i iz regije u kojoj su djelovali, ali i iz drugih krajeva. Iako je Italija prema Rimskim sporazumima trebala pomoći NDH da organizira i razvije vlastite oružane snage, NDH nije od Italije zatražila takvu pomoć, nego se obratila Njemačkoj. A budući da je Njemačka bila i više nego voljna preuzeti aktivnu ulogu u NDH, priliku je prihvatila objeručke, iako je još dosta dugo pomoć pružala kriomice, iz obzira prema Italiji.

Italija je u takvoj situaciji bila bespomoćna. Kao mnogo slabiji od dvaju glavnih europskih partnera sila Osovine, mogla je tek formalno prosvjedovati kod vlade NDH zbog sve većeg njemačkog utjecaja u NDH. NDH je tako postala jednim od najvećih problema u odnosima između dviju predvodnica sila Osovine. Do rujna 1943. nova država u stvarnosti je bila zajednički talijansko-njemački protektorat u kojem se njemački utjecaj vremenom povećavao, a talijanski vremenom smanjivao. Budući da je na svome postojanju morala zahvaljivati silama Osovine, te nije mogla opstati bez njihove, osobito njemačke, političke i vojne potpore, NDH je morala pristajati na sve njihove uvjete.

RIMSKI UGOVORI IZMEĐU ITALIJE I NDH (18. SVIBNJA 1941)

Utvrđivanje granica između nove države i njezinih susjeda odvijalo se u nekoliko faza, a u jednom je slučaju ostalo neriješeno. U vezi s granicom s Njemačkom nije bilo problema i sve je riješeno bilateralnim sporazumom od 13. svibnja 1941. godine. Granica sa Srbijom pod njemačkom okupacijom utvrđena je unilateralnim zakonskim ukazom vlade NDH od 7. lipnja 1941, koji je, međutim, prethodno dobio njemačku suglasnost.¹ Istinski presudni problemi u vezi s granicom pojavili su se u odnosima s Italijom. Talijanska potpora ustaškim emigrantima tijekom tridesetih godina 20. stoljeća temeljila se na neformalnom sporazumu s Pavelićem, vjerojatno u duhu memoranduma koji mu je 1927. uručio Ivo Frank (više riječi o tome bilo je u 1. poglavlju), a u kojem je navedeno da će Italija, nakon što ustašama pomogne da steknu vlast, zadovoljiti svoje teritorijalne pretenzije na istočnoj obali Jadranskog mora, dok će se Hrvatska naći u talijanskoj sferi utjecaja. Osim toga, Talijani su imali brzojav koji je Pavelić 14. travnja 1941. godine, iz Karlovca i pod Anfusovim pritiskom, uputio Mussoliniju, kao i svježe njemačko dopuštenje sa sastanka koji su 21-22. travnja 1941. u Beču održali Ribbentrop i Ciano. U vezi s tim skupom, njemački memorandum navodio je:

Italija namjerava čvrsto vezati NDH, možda i pomoću personalne unije. Talijani namjeravaju pripojiti Dalmaciju, koja bi trebala dobiti status talijanske gubernije (*governatorato*). Isto vrijedi i za ostatak primorja od Rijeke do granice s Crnom Gorom. Njemačku u načelu politički ne zanimaju pitanja povezana s NDH. Führer stoga nema razloga s njima u vezi zauzeti određeni stav. Prepušta ih Duceu, koji ih treba riješiti s Hrvatima.²

Prvi krug pregovora o granicama između Italije i NDH, Ciano i Pavelić održali su 25. travnja u Ljubljani. Nakon što mu je Njemačka dala slobodne ruke, Ciano je pokušao Paveliću nametnuti sporazum kojim bi Italija dobila uski pojas teritorija uz čitavu istočnu obalu Jadrana, čime bi povezala Istru s Crnom Gorom i Albanijom koje su već bile pod njezinom okupacijom. Kad je Pavelić ustvrdio

Karta 4. NDH, 1941-1945.

Ja bi „zbog predloženog rješenja... odmah ostao bez posla”, Ciano je spremno predložio drugu mogućnost – pripajanje velikog dijela Dalmacije. „Taj potonji dio [teritorija] valja integrirati političkim ugovorom kojim bi čitava Hrvatska praktički potpala pod naš nadzor.” Pavelić je uzvratilo tako što je Talijanima ponudio onaj dio Dalmacije koji je Italiji obećan tajnim Londonskim sporazumom 1915. godine (vidi 1. poglavlje). Usto je pristao i na sveobuhvatan sporazum s Italijom kojim bi se uredili svi odnosi dviju zemalja.³ Budući da Mussolini i Ciano nikako nisu željeli da Pavelića ispuste iz ruku, bili su pripravnici zadovoljiti se i manjim od maksimalističkih teritorijalnih pretenzija.

Sastanak u Ljubljani odredio je prijeporna pitanja između dviju zemalja i vjerojatno doveo do preliminarog dogovora u nekim točkama. Pregovori su se nastavili u Zagrebu, s Raffaeleom Casertanom, posebnim talijanskim predstavnikom, koji je onamo doputovao 24. travnja 1941. i poslije postao talijanski poslanik u Hrvatskoj. Nakon pet dana dogovoreno je da će NDH od talijanskoga kralja zatražiti da jednog od pripadnika savojske dinastije imenuje hrvatskim kraljem. Pavelić se potom 7. svibnja sastao s Mussolinijem i Ciano u Monfalconeu, gdje su potvrdili ishod dotadašnjih pregovora i sporazumjeli se u vezi sa svim ostalim pitanjima s područja bilateralnih odnosa dviju zemalja.⁴ Tako je otvoren put i za formalno zaključenje i potpisivanje Rimskih ugovora između Italije i NDH 18. svibnja 1941. godine. Dva završna pitanja u vezi s granicama između NDH i područja pod talijanskim nadzorom riješena su posebnim sporazumima: granica između NDH i dijela Slovenije koji je pripojila Italija, sporazumom 15. srpnja, te granica NDH i Crne Gore pod talijanskom okupacijom sporazumom od 27. listopada 1941. godine.⁵

Na Karti 4. prikazane su vanjske granice i unutarnja podjela NDH.

Prema Sporazumu o granicama između Italije i NDH, prvome sporazumu potpisanome u Rimu, Italija je prisvojila 5380 km² hrvatskog teritorija s oko 380.000 stanovnika. To područje, I. zona na Karti 4, obuhvatilo je veći dio Dalmacije, pa tako i važne gradove Split i Šibenik, većinu jadranskih otoka, te velik dio Hrvatskog primorja i dio Gorskog kotara.

Sporazum o vojnim pitanjima u vezi s priobalnim područjem, drugi sporazum potpisan u Rimu, imao je tri važne odredbe. Prvom je posve demilitarizirano područje između I. zone, dijela Dalmacije koji je pripojila Italija, i linije ucrtane na karti koja je pratila taj sporazum (granice II. i III. zone na Karti 4), čime je NDH u tom području dopušteno samo da ima civilnu upravu. Drugom su odredbom zabranjene pomorske jedinice NDH na Jadranu, osim za potrebe policijskih i carinskih poslova, dok je trećom reguliran prijevoz talijanskih jedinica cestama i željezničkim prugama u NDH prema posebnim sporazumima dviju vlada.

I na koncu, 25-godišnji Sporazum o jamstvima i suradnji također je imao nekoliko odredaba. Kao prvo, Italija je jamčila „političku neovisnost Kralje-

vine Hrvatske i njezinu teritorijalnu cjelovitost" unutar granica „koje će odrediti sporazum dviju zemalja". Drugo, vlada NDH neće sklopiti neki drugi međunarodni sporazum u suprotnosti s odredbama i duhom ovog sporazuma. Treće, vlada NDH koristit će se talijanskim oružanim snagama za razvoj i tehničku obuku vlastitih oružanih snaga, kao i za stvaranje vojnih instalacija, gdje god bude ocijenjeno da su potrebne, s ciljem trajne suradnje između dviju zemalja. Četvrto, čim se gospodarsko stanje poboljša, vlada NDH uspostaviti će s Italijom „šire i snažnije odnose u vezi s carinskim i monetarnim pitanjima", a formiran je i trajni odbor za proučavanje i provedbu gospodarske suradnje. Na koncu, dvije će vlade zaključiti i posebne sporazume kojima će regulirati željeznički i pomorski promet, odnos prema građanima druge zemlje, kulturna i pravna pitanja, te sva ostala pitanja od zajedničkog značaja. Prema posebnom protokolu, u svim drugim otvorenim pitanjima između dviju zemalja primjenjivat će se odredbe ranijih sporazuma između Italije i Jugoslavije.⁶

Budući da je već ranije dogovoreno da će hrvatska kruna biti ponudena nekome pripadniku savojske dinastije, Pavelić je nekoliko sati prije potpisivanja sporazuma i službeno zamolio kralja Viktora Emanuela III da pripadnika te dinastije imenuje hrvatskim kraljem. Kralj je na to mjesto odmah imenovao vojvodu od Spoleta, te su sporazumi tako potpisani u ime „Kraljevine Hrvatske". No novi kralj niti jednom nije stupio na hrvatsko tlo, budući da mu nitko nije mogao jamčiti sigurnost. Osim toga, i Nijemcima i Pavelićevu režimu više je odgovaralo da bude na sigurnoj udaljenosti nego da dođe u zemlju i samo izazove nove probleme.⁷

Rijetki su Hrvati bili u stanju prihvatiti takvo žrtvovanje političke i kulturne kolijevke hrvatskoga naroda kao cijene za hrvatsku „nezavisnost", cijene na koju je Pavelić pristao radi ispunjenja osobnih, ali i ciljeva ustaškog režima. U zdravici upućenoj Mussoliniju na banketu priređenom nakon svečanog potpisivanja sporazuma, Pavelić je čitav događaj nazvao „povijesnim danom koji je vrhunac našeg preporoda".⁸ A teritorijalni i ini ustupci koje je Italija upravo bila nametnula NDH zapravo su bili prvi smrtni udarci novoj državi. I unutar ustaškog pokreta i unutar vojske NDH, političari i časnici razilazili su se u mišljenju o tome jesu li dogovori s Italijom nužno, ali valjda ipak privremeno zlo ili u cijelosti neprihvatljivi, no svi su pritom znali da će prouzročiti nove probleme u odnosima NDH i Italije.

Nijemci su u NDH odlučili Talijanima prepustiti da rade što žele, ali do granica nakon kojih bi počeli ugrožavati ključne njemačke interese. Ipak, zanimala su ih talijanska posezanja za teritorijem NDH koja nije bilo moguće braniti etničkim razlozima. Ciano je odgovorio da pripajanje hrvatskoga teritorija djelomično opravdavaju povijest i kultura, ali još ponajviše talijanska potreba za strateški boljim granicama i dodatnim životnim prostorom. Čini se da je u vezi s pripajanjem hrvatskoga teritorija razuman stav imao tek jedan važan

ali nemoćan – Talijan. Prema Cianovim riječima, kralj Viktor Emanuel III smatrao je da će Italija „imati tim manje nevolja što zauzme manje Dalmacije”.⁹

Odredbe sporazuma jasno su ukazivale na činjenicu da je nova država nezavisna jedino po nazivu. Italija je NDH jamčila granice, no NDH je bila dužna odnose s ostalim državama regulirati tako da ne narušava sporazume s Italijom. Nadalje, od NDH se tražilo da stvori oružane snage uz talijansku pomoć, te da s Italijom postigne dodatne sporazume o uređivanju raznih gospodarskih, kulturnih, pravnih i drugih pitanja. Ukratko, Rimski su ugovori uspostavili talijanski protektorat nad novom državom. Sporazumi su bili vrhunac Mussolinijeva sna još otkako je došao na vlast, sna u skladu s dugogodišnjim talijanskim apetitima prema hrvatskome teritoriju i imperijalističkim sklonostima na Balkanu i u Podunavlju.¹⁰ Sve je to obavljeno uz njemački blagoslov, budući da je Njemačka NDH upotrijebila za zadovoljavanje, barem djelomično, apetita svog slabog, ali ambicioznog partnera. Hitler je to nedvosmisleno objasnio Paveliću kad ga je ovaj 6. lipnja 1941. posjetio u Berlinu, budući da je Duce bio blagonaklon i uviđavan prema Njemačkoj u vrijeme pripajanja Austrije i krize u Čehoslovačkoj.

Zbog svih navedenih razloga on [Führer] imao je osobnu obavezu ponijeti se krajnje odano prema Italiji, te ga je brinula opasnost od izbijanja krize između Italije i NDH. Duce je morao dobiti nešto na što će moći ukazivati kao na uspjeh, a u slučaju područja o kojem je bila riječ, bilo je to pitanje starih ciljeva, u vezi s kojima su Italiji već bila dana obećanja u [Prvom] svjetskom ratu. Sama Njemačka u tom području ne polaže pravo ni na što, ne seže ni za čim, budući da se ne smatra pravnim sljednikom Habsburške Monarhije. Stajat će uz NDH kao iskreni prijatelj, pripravan na posredovanje i davanje savjeta u slučaju da se pojave poteškoće.¹¹

Tako vezanih ruku i nakon što je pristao na ustupanje velikog dijela teritorija Italiji, ustaški režim nije se mogao nadati da će ojačati vlast, niti da će ga prihvatiti većina hrvatskoga naroda. Riječ je o još jednoj od povijesnih ironija: malenu političku skupinu koja je stekla ugled na navodnoj borbi hrvatskoga naroda za slobodu i nezavisnost, na vlast su postavili tradicionalni neprijatelji hrvatskoga naroda, a to je platila gubitkom najboljeg dijela hrvatskog teritorija, odricanjem od gotovo svih suverenih prava, te pozivom jednom talijanskom plemiću da postane hrvatskim kraljem.

U Zagrebu se talijanski poslanik Raffaele Casertano ponašao više kao potkralj nego kao prvi čovjek diplomatske misije. Ukorio je dužnosnike NDH zbog prečestog naglašavanja neovisnosti, budući da je „NDH ovisna o Italiji”. Talijansku vojsku predstavljao je general Giovanni Battista Oxilia (kojeg sam u prvome svesku ove studije pogrešno nazvao Antonijem Oxilijem), zadužen za vezu s vojnim i civilnim vlastima NDH, te s kolegom, njemačkim generalom

koji je obavljao dužnost opunomoćenika u NDH. Prema njemačkim izvorima, sredinom travnja 1942. Talijani su u Zagrebu imali oko 2000 dužnosnika iz redova vojske. Osim toga, talijanska Fašistička stranka imala je posebnog predstavnika pri ustaškome pokretu, u početku generala fašističke milicije Eugeni-ja Coselschija, kojeg je nakon nekoliko mjeseci zamijenio Carlo Balestra di Mottola.¹² NDH, pak, imala je poslanika u Rimu, a od konca kolovoza 1941. i posebnog upravnog zastupnika¹³ i časnika za vezu u stožeru talijanske Druge armije, koja je nakon 7. rujna 1941. ponovno postala okupacijskom armijom u NDH zapadno od njemačko-talijanske demarkacijske linije. Dodatne veze osiguravao je Stalni gospodarski odbor Italije i NDH, oformljen prema odredbama Rimskih ugovora, koji se povremeno sastajao radi odlučivanja o neriješenim gospodarskim i financijskim pitanjima između dviju zemalja.

Talijanski predstavnici u Zagrebu nisu nailazili na srdačan doček i veliku želju za suradnjom. Nesklonost je uglavnom bila plod teritorijalnih gubitaka NDH.¹⁴ No ustaše su bili neskloni Talijanima i zbog njihove nesposobnosti ili nespremnosti da uvedu mir u područja koja su bila pod njihovim nadzorom, kao i zbog potpore četnicima i korištenja njihovih snaga, te simpatija prema srpskome stanovništvu u tim krajevima. Neprijateljstvo prema Talijanima jačalo je usporedo s jačanjem njemačkoga utjecaja u Zagrebu, a ustaški političari i časnici vojske NDH sve su više tražili zaštitu neusporedivo snažnijeg, i popularnijeg, stranog gospodara.

Sve otprilike do listopada 1942. Nijemci su dobro pazili da ne povrijede Talijane. Kad su s vojnim i civilnim vlastima NDH surađivali u pitanjima koja bi mogla uznemiriti Talijane, to su činili potajno. Talijani su vrlo dobro znali koliko su omraženi i koliko ih se hrvatsko stanovništvo ne boji, a znali su i da ih Nijemci smatraju slabim i nepouzdanim saveznicima. U takvim okolnostima bilo im je teško igrati ulogu moćnog zaštitnika ovisne države, a sve su teže štitili i svoje političke, vojne i gospodarske interese. No dok su pod nadzorom imali Pavelića, a tako je bilo tijekom prvih godinu i pol, uspijevali su ostvarivati znatan utjecaj.

Kondominij u NDH bio je izniman primjer njemačko-talijanske suradnje u nadziranju i pljačkanju jednog okupiranog područja. No njihov odnos nije obilježila suradnja, nego stalno suparništvo. Ono je na koncu uvijek išlo u korist Nijemaca, čiji su utjecaj i vojne snage ustrajno rasli, te na štetu NDH i Italije. Iako je sve teži položaj Italije na područje predratne Jugoslavije uglavnom bio posljedica partizanske aktivnosti, Talijani su glavnim neprijateljem smatrali i generala Edmunda Glaisea von Horstenaua, njemačkog glavnog opunomoćenika u NDH.¹⁵ Glaise, koji je bio žestoki talijanofob, jednako je tako smatrao da su najviši talijanski časnici i dužnosnici u NDH, a osobito Roatta, Oxilia, Casertano i Bastianini, nastrojeni otvoreno protunjemački. Nijemci su nebrojeno puta optužili Roattu, pročetnički orijentiranog dužnosnika koji je u velikoj mjeri proširio četničke formacije te ih koristio kao pomoćne snage u

područjima pod svojim zapovjedništvom, da potkopava pokušaje Njemačke i NDH u uvođenju mira na teritorij NDH, što je za Wehrmacht bila glavna zadaća njemačkih snaga u NDH. General pukovnik Alexander Lohr također nije vjerovao Roatti jer je ovaj, kao zapovjednik talijanske Druge armije, prema četnicima provodio u najmanju ruku dvosmisleni politiku.¹⁶

ODNOSI IZMEĐU NJEMAČKE, ITALIJE I NDH

Odnos Italije i NDH od travnja 1941. do rujna 1943. bio je daleko složeniji nego što je izgledao na temelju odredaba Rimskih ugovora iz svibnja 1941. godine. Talijanski protektorat nad NDH zapravo je ovisio o njemačkome pristanku, a ograničavao ga je i niz političkih, vojnih i gospodarskih obaveza koje su Nijemci nametnuli NDH i prije i nakon Rimskih ugovora i koje su ustrajno širili. Nijemci su ta prava tajili pred Talijanima, ali njihove posljedice nije bilo moguće sakriti, pa je rezultat tako bio ustrajan i primjetan pad talijanskog ugleda u NDH. I sami su Talijani ubrzo shvatili u što su se upustili. Već 29. travnja 1941. Marcello Zuccolin izvijestio je iz Zagreba: „Poznato je da se Pavelićev režim na vlasti održava isključivo zahvaljujući njemačkim bajunetima. Kad Pavelić izgubi autoritet zbog ustupaka Italiji na koje će morati pristati, nema sumnje da će Nijemci iskoristiti priliku da pokažu nadmoć svojih interesa, da ojačaju već postojeću njemačku političku i gospodarsku organizaciju, te da te interese u potpunosti ostvare.”¹⁷

Prvi njemački akt koji je na dugoročnim temeljima uredio odnose Njemačke i NDH bio je sporazum Njemačke i Italije o demarkacijskoj liniji u NDH, koji su u Beču 21-22. travnja 1941. postigli von Ribbentrop i Ciano. Nijemci su istodobno odlučili i nastaviti s formalnom okupacijom teritorija NDH sjeveroistočno od te linije. Njemačko Ministarstvo vanjskih poslova svojem je poslanstvu u Zagrebu 23. travnja poslalo vrlo povjerljivu poruku u kojoj je, samo u informativne svrhe, opisalo tu promjenu:

Kad je ministar Kasche boravio u Beču, plan je nalagao što ranije povlačenje njemačkih jedinica s područja NDH. U međuvremenu je odlučeno da će teritorij NDH zasada ostati pod vojnom okupacijom. Okupacijska linija za njemačke je jedinice određena ovako: Zagreb – Banja Luka – Sarajevo, pri čemu su sve navedene točke u njemačkoj okupacijskoj zoni. Od Sarajeva dalje, okupacijska linija ide u smjeru Rudoga.¹⁸

Njemačka odluka da zadrži vojnu okupaciju približno nad polovicom NDH

dijelom je bila neizbježna posljedica želje Njemačke da zaštiti ključne komunikacije s jugoistokom Europe i osigura nadzor nad vrijednim rudnicima i industrijskim pogonima, a dijelom želje da osigura snažan položaj i u odnosu na Hrvate i u odnosu na Talijane u daljnjim pregovorima o NDH. Osim već spomenutih sporazuma između Njemačke i NDH, odnose između Njemačke i NDH određivali su Povjerljivi protokol od 16. svibnja 1941. (tzv. Clodiusov sporazum) i Sporazum o zadržavanju njemačkih jedinica u NDH koje nisu u prolazu, potpisan 20. lipnja 1941. godine.¹⁹ Potonji je sporazum navodio i da se zadržavanje tih jedinica u NDH poklapa i sa željama vlade NDH", a Njemačka se očito držala upravo te odredbe kad je raniju jednostrano proglašenu formalnu okupaciju svoje zone zamijenila praktičnom okupacijom. Očito je da su Nijemci željeli zadržati dio jedinica u zemlji radi osiguravanja svojih interesa, no to je želio i ustaški režim, i kao sredstvo održavanja na vlasti i kao protutežu Talijanima. Kako je vrijeme odmicalo, njemačka je prisutnost u NDH rasla i ovisnost ustaškog režima o njemačkim silama postajala sve veća, a taj se trend osnaživao službenim i neslužbenim, dopunjenim ili novim sporazumima između dviju zemalja.

Kako bismo shvatili složenost odnosa Njemačke, Italije i NDH, moramo se pobliže pozabaviti još nekim aspektima. Prvo, Njemačka nije anektirala niti jedan dio teritorija NDH, dok Italija jest. Ta je razlika u mnogome utjecala na hrvatsko stanovništvo, kojem je pripajanje hrvatskih područja ukazivalo na talijanske ekspanzionističke sklonosti. Iako su ustaški emigranti, a osobito Pavelić, Talijanima obećavali područja uz Jadran, ta su obećanja bila posve u suprotnosti sa željama i interesima hrvatskoga naroda.

Drugo, niz ponižavajućih uvjeta koje su NDH nametnuli Rimski ugovori nepovoljno je djelovao na novu državu, a talijanski vođe, u želji da impresioniraju talijansku javnost, te su odredbe objavili bez zadržke. Nijemci su se, s druge strane, lukavo suzdržavali od objave svih ugovora koji su mogli negativno utjecati na javno mnijenje u NDH. Od svih dogovora između Njemačke i NDH objavljeni su tek: ugovor o granicama, dogovori o regrutiranju radnika iz NDH za Njemačku, te o naseljavanju Slovenaca iz dijelova Slovenije pod njemačkom okupacijom u NDH, u zamjenu za protjerivanje istog broja Srba iz NDH u Srbiju, kao i nekoliko ugovora o trgovini i isplatama. Brojni drugi ugovori kojima je NDH vezana za Njemačku, obično u izrazito podređenome položaju, ostali su u tajnosti.

Treće, Talijani su se, možda i zbog toga što se nisu zavaravali u vezi s podređenim položajem u odnosu na Nijemce općenito, kao i konkretno u NDH, prema Hrvatima odnosili nadmeno i arogantno. Za razliku od njih, Nijemci su se, iako su se često držali jednako prijezirno kao Talijani, silno trudili da ne vrijeđaju ustaške dužnosnike i časnike vojske NDH, a njemačke su vojne vlasti izdale i posebne naredbe s ciljem osiguravanja prikladnog odnosa prema hr-

vatskim časnicima i vojnicima NDH od strane njemačkih časnika i dočasnika. I Talijani i Nijemci povremeno su odlučno tražili uklanjanje s dužnosti pojedinih diplomata i dužnosnika NDH jer su njima bili nezadovoljni, no Nijemci su se, ukupno gledano, prema Hrvatima držali taktičnije nego Talijani. No nakon talijanske kapitulacije, i Nijemci su počeli iskazivati manje obzira.

Četvrto, osnovna je činjenica bila da Njemačka ima snagu i moć, a Italija nema. Tijekom prvih godinu i pol njemačko-talijanske okupacije NDH, moć je zračila iz svih njemačkih akcija na bojišnicama u Rusiji i sjevernoj Africi, kao i na moru, pa je većina ljudi smatrala da će Nijemci rat završiti kao pobjednici. Ustaški režim sve se više svrstavao na stranu snažnije od dviju okupacijskih zemalja, te se opirao nastojanjima Talijana da se domognu više moći i utjecaja. No kako Nijemci nisu podupirali ustašku vladu, a to im je u početku i bila politika u vezi s gotovo svim talijanskim težnjama i postupcima, vlada NDH je morala popustiti.²⁰

Peto, iako su ustaše silno željeli ojačati svoje oružane snage, kako bi osigurali i održali nadzor nad svojim teritorijem, unutar područja koje su im dodijelili Talijani i Nijemci, nisu željeli tražiti talijansku pomoć, jer su se pribojavali da bi to moglo dovesti do nepopularnog porasta talijanske moći. Stoga su unatoč odredbama Rimskih ugovora upravo Nijemci, a ne Talijani pomagali Hrvatima u izgradnji oružanih snaga NDH, te ustašama dali djelotvorno jamstvo održavanja na „vlasti“. No Nijemci su za tu uslugu postavili visoku cijenu.

Šesto, to što su Talijani u ponovno okupiranim zonama (više o njima u daljnjem tekstu) koristili četničke jedinice izazivalo je beskonačne probleme u odnosima vlade NDH i Italije. Nijemci su se također protivili toj suradnji, iako su od proljeća 1942. poticali upravo takvu suradnju između jedinica vojske NDH i četničkih snaga u sjeveroistočnoj i središnjoj sjevernoj Bosni, gdje se nalazilo više tvornica koje su radile za Nijemce. Tijekom završne faze operacije Weiss i u sjeverozapadnoj Bosni nekoliko mjeseci prije talijanske kapitulacije, i sami su Nijemci izravno surađivali s pojedinim četničkim jedinicama.

Sedmo, između Talijana i Nijemaca postojalo je stalno suparništvo u pogledu gospodarskog iskorištavanja teritorija NDH. Nijemci su zauzeli najproduktivnije dijelove zemlje, a usto su bili i odlučniji u nakani da ih eksploatiraju u najvećoj mogućoj mjeri. Za svoje su potrebe tijekom trajanja rata osigurali čak i iskorištavanje određenih važnih sirovina, poput boksita, u talijanskoj zoni. S pozitivnog aspekta, opremili su veći dio oružanih snaga NDH, uglavnom zarobljenim oružjem, a kad bi u NDH ponestalo hrane, omogućili su uvoz žitarica i šećera iz drugih područja pod njemačkom okupacijom. Talijani su, u daleko manjoj mjeri, također opskrbljivali marionetsku NDH oružjem koje su u travnju 1941. oduzeli pripadnicima jugoslavenske vojske, te povremeno hranom djelomično opskrbljivali stanovništvo II. zone.

Na koncu, kako je teritorij NDH nakon 1942. stjecao sve veću stratešku

važnost zbog mogućeg savezničkog iskrcavanja na dalmatinskoj obali, Nijemci su bili prisiljeni upotrijebiti velik broj vojnika za višekratne pokušaje da obalu oslobode od partizana (i u mnogo manjoj mjeri četnika), od kojih se očekivalo da će u slučaju iskrcavanja pružiti pomoć saveznicima. Za razliku od njih, od proljeća 1943. nadalje, Talijani su na Balkanu bili gotovo posve nemoćni, iako su u tom području i dalje imali brojne snage. U vojnom su smislu bili znatno oslabljeni, a pozornost su im u cijelosti zaokupljale pripreme za obranu vlastite zemlje od očekivanih savezničkih kopnenih operacija.

Tako su Nijemci, iako su se službeno i dalje držali stava da je NDH u talijanskoj interesnoj sferi, te im nije osobito važna, zapravo nadzirali pola teritorija NDH, te teško opterećivali vlast i gospodarstvo NDH. To je bolno povrijedilo talijanski politički ego, te štetilo talijanskim političkim, vojnim i gospodarskim interesima. No zbog slabosti nisu mogli poduzeti ništa. Međutim, njemačka politika prema talijanskoj državi i prema Talijanima u pitanjima koja su se odnosila na NDH nikad nije bila posve jasna. Razne njemačke službe i uprave – Wehrmacht, Ministarstvo vanjskih poslova, gospodarska ministarstva i agencije, policija i SS – često su vodile međusobno proturječnu politiku. Jedan od vodećih njemačkih stručnjaka za povijest Drugoga svjetskog rata ustvrdio je da „problem NDH u Berlinu nikad nije ispravno shvaćen, unatoč svim upozorenjima i preporukama političkih obavještajnih agenata... problem NDH ostao je neriješenim [i bio] najteži propust njemačke strategije i politike u sklopu nove organizacije jugoistočne Europe”.²¹

Mučni odnosi između Italije i Njemačke u NDH bili su dijelom plod dugogodišnjih aspiracija obiju zemalja da ostvare širenje na području Balkana i u Podunavlju, te Njemačke da napreduje i prema Jadranskom moru. S vremenom je Njemačka – uvijek lukavija i neusporedivo snažnija u odnosu na glavnog partnera – ne samo stekla veću potporu u okupiranoj državi, nego i silan utjecaj na Italiju, slabijeg partnera. Naposljetku, novu su državu uspostavili Hitler i Wehrmacht, gotovo bez pomoći Mussolinija i talijanskih snaga, a nastavak postojanja te države unatoč komunističkome (i djelomično četničkome) otporu ovisio je o njemačkome oružju. Glaise je tu činjenicu sažeto izrazio u jednom od svojih izvještaja: „Unatoč ustrajnim posezanjima našeg saveznika prema NDH, ipak je očito da država i vlada NDH počivaju jedino i isključivo, [kao i] od početka, na vršcima njemačkih bajuneta.”²² Talijani su toga bili svjesni gotovo od nastanka nove države, a njihov sukob s Njemačkom oko NDH postao je najproblematičnijim otvorenim pitanjem između dviju predvodnica sila Osovine.²³

Suparništvo između osovinskih partnera u NDH u određenoj je mjeri pogoršavala politički radikalizam ustaškog režima, incidenti koji su remećili redovite političke procese i onemogućavali unutarnji mir. No kako je rat odmicao, glavni uzrok sukoba postao je sve snažniji i rašireniji jugoslaven-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

ski pokret otpora, pod vodstvom komunista i u manjoj mjeri Mihailovićevih četnika. Nijemci i vlada NDH s jedne strane, izražavali su žestoko neslaganje s talijanskom vladom s druge strane, u vezi s time kako se nositi s otporom koji je onemogućavao pacificiranje države, umanjivao gospodarski doprinos ratnome stroju sila Osovine, zahtijevao držanje velikog broja vojnika na hrvatskoj teritoriji, te ozbiljno ugrožavao obje okupacijske sile u slučaju iskrcavanja zapadnih Saveznika na Balkanu.

TALIJANSKA VLAST U NDH

Odredbama Rimskih ugovora od 18. svibnja 1941. godine Talijani su ubrzo pridodali i druge zahtjeve ili jednostrano nametnute dodatne uvjete novostvorenoj NDH, koje je nejak i ustaški režim bio prisiljen prihvatiti. Najvažnija je bila jednostrana odluka Talijana, sredinom kolovoza 1941, da ponovno zauzmu područje između dalmatinske zone pripojene Italiji i njemačko-talijanske demarkacijske linije. Talijanske jedinice povučene su s tog područja nakon potpisivanja Rimskih ugovora, a one koje su još bile nazočne na tom području smatrale su se savezničkim jedinicama na prijateljskom teritoriju. General Ambrosio, zapovjednik talijanske Druge armije, posjetio je Zagreb radi dogovaranja pojedinosti novog aranžmana, a 22. kolovoza Pavelić je objavio proglas o predstojećoj promjeni pomno izbjegavajući sintagmu „ponovna okupacija”. Čitavo je pitanje predstavljeno kao privremeno jačanje obalnog područja nužno radi bolje pripremljenosti, što je talijanskom vojnom zapovjedništvu također pružilo više mogućnosti za djelovanje na području javne sigurnosti i transporta.²⁴

Odluka Talijana da ponovno zauzmu područje između anektirane zone i demarkacijske linije, kao i drugi talijanski potezi u anektiranim i ponovno okupiranim zonama, postaju razumljivijima prisjetimo li se stava dvojice časnika koji su se, prvo jedan, pa drugi, našli na mjestu zapovjednika talijanske Druge armije, generala Vittoria Ambrosija i Maria Roatte, prema NDH. Na sastanku s pukovnikom Rohrbachom, njemačkim časnikom za vezu pri Drugoj armiji, Ambrosio je potkraj prosinca 1941. godine ustvrdio:

Da u vezi s područjem NDH potpuno poštuje sporazum Führera i Ducea, ali da on osobno formiranje NDH i povlačenje granice između Italije i NDH smatra pogreškom. Držao je da Italija treba vojno zauzeti teritorij NDH sve do njemačko-talijanske demarkacijske linije, odnosno zone I, II. i III, ne samo za trajanja rata, nego i u miru, kako bi osigurala jadransku obalu. Pritom je naglasio da aktualna Duceova politika ide u drukčijem smjeru, ali i da on ne može odstupiti od svog vlastitog stava.²⁵

Osim što je i načelno bio protiv NDH, Ambrosio je kritizirao i stavove i politiku NDH. To se jasno vidi u izvještaju koji je izdao 15. siječnja 1942, neposredno prije nego što će napustiti dotadašnju dužnost i postati načelnik Glavnog stožera kopnene vojske, odakle će nastaviti utjecati na talijansku vojnu politiku u NDH. Ambrosio je kritizirao pronjemačko, prototalijansko držanje vlade NDH i stanovništva, veliki izvoz hrane u Njemačku, nesklono, čak i prototalijansko, ponašanje dužnosnika vlasti NDH u zonama II. i III, hrvatske pokušaje da dokinu talijansku vlast u zonama II. i III, zlostavljanje srpskog pravoslavnog stanovništva od strane vlasti NDH i ustaša, što je dovodilo do „nemira“, te tajne operacije ustaške organizacije u područjima pod talijanskim nadzorom, unatoč činjenici da je njezina aktivnost bila zabranjena. Štoviše, ustvrdio je da bi se moglo pokazati nužnim okupirati preostali dio NDH.²⁶

Stavovi Roatte, novog zapovjednika talijanske Druge armije, u vezi s NDH do nas dolaze preko istog posrednika kao i Ambrosijevi stavovi. Na konferenciji održanoj 26. siječnja 1942. Roatta je navodno ustvrdio: „Bila je pogreška utemeljiti tu državu, koja je u biti neprijateljski nastrojena prema Italiji. Bilo bi bolje čitav Balkan smatrati neprijateljskim teritorijem do konca rata, te prema njemu tako i postupati. U tom slučaju ne bi bilo nužno, kao što je sada, pregovarati s toliko takta.“²⁷

Radi cjelovitosti valja dodati da je zapovjedništvo talijanske Druge armije, izvještavajući o sastanku generala Marija Robottija, trećeg zapovjednika te armije, i Luigija Petruccija, talijanskog izaslanika u Zagrebu, održanom 11. kolovoza 1943, ustvrdilo da Hrvati ostaju talijanskim neprijateljima i da NDH koja bi prijateljski bila naklonjena Italiji jednostavno – nije moguća. Razlog je Jadransko more. Nakon osvrta na razne moguće političke strukture na južnoslavenskome području – Veliku Hrvatsku, Veliku Srbiju, Jugoslaviju – izvještaj zaključuje da je u talijanskome interesu – mala NDH.²⁸

Tri dijela teritorija NDH između Jadranskog mora i njemačko-talijanske demarkacijske linije određena Rimskim ugovorima otada su nosila naziv triju zona: I. zone, koju je pripojila Italija, II. zone, koja je bila demilitarizirana zona, i III. zone, koju je činio preostali dio teritorija do demarkacijske linije (vidi Kartu 4). Tako se približno pola teritorija NDH našlo pod formalnom talijanskom okupacijom. Iako je ponovnu okupaciju II. i III. zone predstavio kao izraz tijesne suradnje dviju zemalja i „najveće jamstvo neovisnosti i teritorijalne cjelovitosti NDH“, ustaški režim bio je vrlo nezadovoljan, jer se još nije bio oporavio (i nikad se neće oporaviti) od nepovoljnih reakcija javnosti na Rimske ugovore. Nijemci su smatrali da je ponovna okupacija glup talijanski potez, ali su ga podržali jer su podržavali talijanska prisvajanja na području NDH. Iako je proširila okupirani dio djelomično i u namjeri da osigura ta područja od gerilskih napada, Italija je postupila i zbog opravdanog straha da bi Njemačka ponovno mogla steći nadzor nad istočnim obalama Jadranskog mora, bilo izravno, bilo preko NDH.

Kako bi ponovna okupacija i pravno stupila na snagu, Ambrosio je 7. rujna izdao proglas i provedbenu zapovijed kojom je preuzeo civilnu upravu i vojna pitanja u II. zoni, i vojna pitanja u III. zoni, vlastima NDH prepuštajući tek civilnu upravu pod talijanskim nadzorom u III. zoni. Upravni zastupnik NDH pri talijanskoj Drugoj armiji trebao je poslužiti kao veza između talijanskih vojnih i civilnih vlasti NDH.²⁹ Vrlo otvoreni izvještaj o reakciji NDH na ponovno zauzimanje II. i III. zone podnio je 23. kolovoza 1941. Oxilia, prvi čovjek talijanske Vojne misije u Zagrebu: „Sadržaj tih mjera svi su ministri općenito protumačili kao namjeru Italije da zauzme područja koja su ugovorima dodijeljena NDH (prikrivajući ponovnu okupaciju navodnim vojnim razlozima) i da ih kasnije više ne vrati”. Potpunim ponovnim zauzimanjem II. zone Italija je zapravo dobila područja koja je odlučnim nagovaranjem pokušala dobiti od Pavelića na konferenciji održanoj 25. travnja 1941. u Ljubljani.³⁰

Važan novi korak u razvoju odnosa Italije i NDH bio je i sporazum, zaključen 27. listopada 1941. u Zagrebu, o opskrbi hranom područja pod talijanskom vlašću. Vlada NDH sporazumom je preuzela obavezu da talijanske snage u operativnim područjima opskrbljuje hranom i drugom robom, te da dostavlja hranu civilnom stanovništvu u dijelovima Dalmacije koje je pripojila Italija, u okolici Rijeke, kao i u II. i III. zonu, te da sredstva u kunama (valuti NDH) stavi na raspolaganje talijanskoj Drugoj armiji.

Ciano i Pavelić sastali su se u Veneciji 15-16. prosinca 1941. godine. Ciano je primijetio da je Pavelić tom prilikom bio sigurniji, imao veći nadzor nad svojim ministrima, te i dalje bio naklonjen Italiji. Ministar vanjskih poslova NDH Mladen Lorković i ministar financija NDH Vladimir Košak, koji su također nazočili skupu, bili su čvrsto naumili od Ciana izvući obećanje da će Italija povući snage iz ponovno okupiranih zona. No, Ciano je na sastanak došao s odlučnom namjerom da odbije sve zahtjeve vlade NDH, te je tako i postupio. U odbijanju zahtjeva za povlačenjem jedinica imao je punu Ambrosijevu potporu. Pavelić je bio vrlo popustljiv prema Talijanima, te je pred Canom, žestoko ukorio Košaka. Ipak, oslanjajući se na ranije izvještaje koje je podnio Casertano, kao i na ono što je čuo od ministara u vladi NDH, Ciano je zaključio da Talijani svoje ciljeve mogu ostvariti jedino ako se u cijelosti oslone na Nijemce. Ispune li Nijemci preuzetu obavezu i priznaju da je NDH u talijanskoj interesnoj sferi, Talijani će moći mnogo postići. Nastave li Nijemci s prodiranjem u NDH, Talijani neće imati izbora, te će „morati spustiti zastavu i vratiti se kući”.³¹

Za osiguravanje ratnog plijena Nijemci su morali izdvojiti goleme vojne jedinice. Druga armija, koja je sudjelovala u napadu na Jugoslaviju sa zapada i sjeverozapada, bila je okupacijska armija u dijelovima Slovenije, Hrvatske i BiH pod talijanskim nadzorom, kao i u čitavoj Dalmaciji. Kratko vrijeme zapovjedništvo joj je bilo u Karlovcu, u blizini Zagreba, a zatim, do okončanja talijanske okupacije Jugoslavije, na Sušaku. Od travnja 1941. do rujna 1943.

na čelu su joj bila trojica različitih zapovjednika, Ambrosio, Roatta i Robotti. Prva dvojica pripadala su u red četvorice-petorice najviše pozicioniranih talijanskih generala, što ukazuje na važnost koju je Italija pridavala zaštiti novostečenih područja. Devetog svibnja 1942. Druga armija dobila je naziv Vrhovno zapovjedništvo za Sloveniju i Dalmaciju, odnosno, skraćeno, na talijanskome, *Supersloda*.

Deveta armija, koja je sudjelovala u napadu na Jugoslaviju na albanskoj fronti, zauzela je Crnu Goru, dio Kosova, te zapadnu Makedoniju, čineći tako snage Vrhovnog zapovjedništva za Albaniju. Njezin XIV. korpus u Crnoj Gori od 1. prosinca 1941. nosio je naziv Zapovjedništvo jedinica u Crnoj Gori. Divizije koje su pripadale IV, XVII. i XXV. korpusu Devete armije bile su raspoređene u dijelovima Jugoslavije koje je pripojila Albanija.³²

Broj talijanskih divizija na jugoslavenskome teritoriju pod talijanskim nadzorom, te na području pripojenom Albaniji, bio je vrlo velik, što pokazuju i brojke za odabrane datume 1941, 1942. i 1943. godine: 17 divizija 25. travnja 1941, 13 divizija 1. srpnja 1941, 23 divizije 1. srpnja 1942. i 18 divizija 1. srpnja 1943. godine.³³ Osim tih brojnih vojnih snaga, Talijani su u zemlji imali i niz pripadnika žandarmerije, policije, jedinice crnokošuljaša, kao i nekoliko jedinica Ratnog zrakoplovstva. Posebno pomorsko zapovjedništvo, *Maridalmazia*, imalo je zadaću obrane istočnih obala Jadrana.

Na talijanski zahtjev, nakon ponovnog zauzimanja II. i III. zone, gotovo sve jedinice vojske NDH povučene su iz tih zona i premještene sjeveroistočno od demarkacijske linije. Jedinice vojske NDH koje su ostale u zonama ili onamo ušle nakon Zagrebačkog sporazuma od 19. lipnja 1942, bile su pod talijanskim zapovjedništvom. Osim toga, kao što ćemo objasniti u daljnjem tekstu, Talijani su u dijelovima NDH koji su bili pod njihovim nadzorom naoružali, financirali i koristili brojne četničke jedinice.

Talijani su na svoj veliki užas ubrzo utvrdili i da je ponovna okupacija II. i III. zone u vojnome smislu skupa. Nekonvencionalno i iscrpljujuće ratovanje kakvo su vodili partizani – gerilski rat u kojem su linije fronte bile posvuda i mogle biti na svim mogućim mjestima, dok je do većine napada dolazilo noću – padalo im je osobito teško, jer s takvim pristupom nisu imali iskustva, te su bili u velikome strahu, unatoč brojnoj vojsci i razmjerno dobroj naoružanosti. Roatta, koji je zapovjednikom Druge armije postao u siječnju 1942, želio je tijekom predstojeće zime, 1942-1943, izbjeći ono što se dogodilo prethodne zime, kad su partizani uspješno blokirali neke talijanske garnizone u planinskim krajevima. Talijani su stoga u lipnju 1942. odlučili povući velik dio jedinica iz II. i III. zone. Prema Glaiseu, radilo se o 70 do 80 bojni s po približno 200 pripadnika, dok su preostale jedinice nadzirale samo najvažnije gradove i transportne pravce. I premda su pozivi vlade NDH za povlačenjem talijanskih

jedinica iz tih zona imali određeni utjecaj na tu talijansku odluku, zasigurno bi ostvarili nikakav učinak da se nisu vremenski poklopili s talijanskim potrebama i željama. Na činjenicu da je takav potez bio u talijanskome interesu jasno ukazuje i izvještaj maršala Uga Cavallera, zapovjednika Vrhovnog štaba (*Comanda Suprema*), talijanskom ministarstvu vanjskih poslova od 22. svibnja 1942. godine.³⁴

No premda su smanjili broj jedinica u NDH, Talijani su svakako namjeravali zadržati prednosti i povlastice stečene ponovnim zauzimanjem II. i III. zone, što su i zajamčili ugovorom koji su *Superslode* i vlada NDH zaključile 19. lipnja 1942. godine. U sporazumu je stajalo da će vlada NDH preuzeti sve civilne i vojne ovlasti u III. zoni, te sve civilne i policijske ovlasti u II. zoni, čak i u mjestima u kojima će se zadržati talijanski garnizoni. U tim će područjima suzbijati sve aktivnosti koje remete javni red i brinuti se za sigurnost ljudi i imovine. Vlada NDH morala je pravno priznati antikomunističke oružane formacije, Dobrovoljačku antikomunističku miliciju (*Milizia volontaria anticomunista* – MVAC), koju su u biti činili četnici, a koje su osnovale ili priznale talijanske vojne vlasti, pod uvjetom da te skupine priznaju hrvatski suverenitet. Nadalje, vlada NDH se mora suzdržati od kaznenih mjera protiv njih, čak i ako su ranije vodili pobunu protiv NDH, te preuzeti sve obaveze koje su prema njima bile preuzele talijanske vojne vlasti. Vlasti NDH i same mogu oformiti takve formacije u III. zoni, kao i, uz odobrenje talijanskih vlasti, u II. zoni. Ustaški pokret smjet će slobodno djelovati u II. i III. zoni, ali će se u vojne ili poluvojne operacije moći upuštati jedino uz dopuštenje *Superslode*. Talijanske vojne vlasti imat će pravo poništiti sve mjere civilnih vlasti NDH u dvjema zonama. Jedinice vojske NDH u II. i III. zoni moći će biti pod talijanskim zapovjedništvom ili zapovjedništvom NDH. Talijani pridržavaju pravo da zbog vojnih razloga ili pacificiranja u svakom trenutku ponovno okupiraju čitavo područje, a zadržat će i časnike za vezu s antikomunističkim formacijama u II. i III. zoni do potrebnog prilagođavanja sustava. Željezničke pruge u objema zonama ostat će pod talijanskim nadzorom, iako su jedinice NDH trebale malo-pomalo osiguravati određene dijelove pruga. Financijska pitanja proistekla iz djelomičnog povlačenja talijanskih jedinica iz dviju zona uredit će se posebnim sporazumom.

Sporazum od 19. lipnja 1942, sastavljen samo na talijanskome, potpisali su Roatta u ime *Superslode*, te Pavelić i Lorković u ime NDH. Direktivu u ime vlade NDH o provedbi sporazuma potpisala su trojica ustaških ministara, ministar vanjskih poslova Lorković, ministar unutarnjih poslova Artuković, te izaslanik pri *Superslodi* Vrančić, dok je talijanske „norme” i „pojašnjenja” potpisao Roatta. I dok su direktiva i norme konkretno navodili da vlada NDH prema četničkim jedinicama treba preuzeti sve obaveze koje je ispunjavala talijanska vojska, sadržaj tih obaveza nikad nije posve pojašnjen. Na temelju

kasnijih dokumenata, poput Roattina izvještaja o tome na što je u listopadu 1942. pristao u Zagrebu (vidi dolje), čini se da među obvezama nisu bili opskrba, naoružanje i plaćanje četničkih jedinica, budući da su to i dalje obavljali Talijani.³⁵

Iako je ustaški režim smatrao sporazum velikim uspjehom, mnogi dužnosnici i službenici na nižim razinama odmah su spoznali da se u njemu nalazi i više ponižavajućih ustupaka koji ne mogu još dugo ostati u tajnosti. Što je bilo najvažnije, sporazum je vladu NDH prisilio da prizna četničke jedinice koje su organizirali i uzdržavali Talijani u II. i III. zoni – prirodne neprijatelje hrvatske države, koji su ostali pod nadzorom talijanskih časnika za vezu, te tako nisu odgovarali vladi NDH. Kako je vrijeme odmicalo, postalo je očitim i da je, kad se tumačenje sporazuma od strane vlade NDH razlikovalo od talijanskoga, obvezujući bio talijanski tekst, te je prevagu odnosilo tumačenje talijanskih zapovjednika na terenu. Posve neizbježno, mnoge aktivnosti za koje je ustaška vlada mislila da na njih ima pravo, talijanske su vojne vlasti poništavale, što se jasno vidi iz izvještaja Ante Luetića, velikog župana Velike župe Cetina u Dalmaciji, od 7. listopada 1942. i izjava ministra vanjskih poslova Lorkovića na sastanku s generalima Löhrom i Glaiseom, te poslanikom Kascheom 15. prosinca 1942. godine. Situacija se tako nakon sporazuma od 19. lipnja gotovo i nije promijenila u odnosu na ranije stanje.³⁶

Istinski dobitnici zbog povlačenja talijanskih jedinica iz II. i III. zone bili su partizani. Njihov je položaj postao neodrživ i u Crnoj Gori, gdje su ih porazile talijanske i četničke jedinice, i u jugoistočnoj Bosni i sjeveroistočnoj Hercegovini, gdje su se borili protiv talijanskih, četničkih, njemačkih jedinica te jedinica vojske NDH. Za njihovo premještanje najpovoljnija je bila sjeverozapadna Bosna, središnji dio III. zone. Partizani su se onamo premjestili pod stalnim napadom tijekom „dugog marša”, te su početkom studenoga 1942. zauzeli Bihać. Tako su se sklonili u samo srce NDH, ugrožavajući ustaško-domobranske, talijanske i njemačke snage, kao i njihove komunikacije.

Iako su se službeno zaklinjali u prijateljstvo i naklonost prema NDH, Talijani su ubrzo počeli provoditi politiku koja je izrazito išla na štetu hrvatskih nacionalnih interesa. To se i moglo očekivati, i to zbog nekoliko razloga. Tijekom čitavog međuratnog razdoblja, talijanska je vlada podupirala skupine koje su se protivile teritorijalnoj cjelovitosti Jugoslavije – probugarski nastrojene Makedonce, proalbanske snage na Kosovu, te crnogorske separatiste, kao i ustaše – te je slična politika prema NDH zapravo bila prirodan nastavak takvih aktivnosti. Osim toga, zapovjednici okupacijske Druge armije, Ambrosio i Roatta – talijanski generali najbliskije povezani s problemima NDH – smatrali su da je utemeljenje NDH bio pogrešan korak, te da je ta država u biti neprijateljski nastrojena prema Italiji.

Nepovjerljivi prema vlastitom protektoratu, Talijani su vrlo rano uveli politiku favoriziranja i korištenja Srba u područjima pod svojim nadzorom. Ta se politika nametala sama po sebi zbog dvaju razloga. Nesmiljeno postupanje ustaške vlasti i ustaških jedinica protiv Srba tu je manjinu navelo da potraži zaštitu Talijana, dok je ustanak koji je u većem dijelu Jugoslavije počeo u srpnju 1941, a u kojem su sudjelovali srpski nacionalisti i skupine pod vodstvom komunista, Talijanima pružio priliku da prve upotrijebe protiv drugih. Osim toga, povijesni i emocionalni čimbenici išli su u prilog razvoju talijansko-srpske suradnje. Kao prvi susjedi, Hrvati i Talijani stoljećima su se sukobljavali oko nadzora nad istočnom jadranskom obalom, pa se između njih tako ukorijenio dubok animozitet. S druge strane, Srbi i Talijani nisu imali sporova oko teritorija i jedni prema drugima nisu osjećali osobito nepovjerenje. Štoviše, tijekom druge polovice 19. stoljeća, kad su se dalmatinski Hrvati borili za političko ujedinjenje s Hrvatskom i Slavonijom, dalmatinski Srbi surađivali su s talijanskom manjinom u Dalmaciji, radeći na očuvanju autonomije te pokrajine unutar austrijske polovice Habsburške Monarhije, te povlaštenog položaja te manjine unutar pokrajine.

I druge su okolnosti išle na ruku talijansko-srpskoj suradnji. Kad su mnogi Srbi, tražeći zaštitu od ustaša, pobjegli u dio Dalmacije koji je pripojen Italiji, srpski političari iz tog područja, te iz BiH, zatražili su od Talijana da prošire okupacijsku zonu tako da zaštite Srbe od daljnjih progona. Kad su Talijani ponovno zauzeli II. i III. zonu, gotovo trećina Srba u ustaškoj državi našla se pod nadzorom talijanskih oružanih snaga.³⁷ Ponovna okupacija dviju zona rezultirala je i dvjema posljedicama od posebnog značaja za Srbe. Prvo, talijanske su vojne vlasti svim ustaškim jedinicama, koje su bile optužene za neprimjerene postupke prema srpskome stanovništvu, te većini jedinica vojske NDH, odredile da se povuku iz tih zona. Drugo, Talijani su ubrzo kao pomoćne jedinice u borbi protiv partizana počeli koristiti četničke jedinice sastavljene od lokalnog srpskog stanovništva, uz nešto ljudstva i časnika iz Srbije i Crne Gore.

Vlada NDH bila je vrlo nezadovoljna talijanskom naredbom o povlačenju ustaških jedinica iz ponovno okupiranih zona, te je u više navrata – na konferenciji održanoj 15-16. studenoga 1941. u Opatiji i konferenciji održanoj sredinom travnja 1942. u Zagrebu – tražila promjenu talijanske politike. Talijani su obećali promjenu, no u svibnju 1942. samo je jedna ustaška satnija, a u rujnu 1942. ne više od 1000 pripadnika ustaških jedinica bilo u II. zoni, pod pomnim talijanskim nadzorom i zapovjedništvom. Kad se 15. listopada 1942. sastao s Pavelićem, Roatta je predložio formiranje nekoliko jedinica MVAC-a od hrvatskog ljudstva. Pavelić se tome usprotivio, te je zatražio da *Supersloda* naoruža posebne ustaške bojne, što su Talijani odbili. Vlada NDH navodno je pokušala do ustaških jedinica upućen u II. zonu prošvercati kao domobranske, no Talijani su ih, kako se čini, prozreli, te su to onemogućili.³⁸

Kad je riječ o vladi NDH, najneprihvatljiviji aspekt talijanske politike u ponovno zauzetim zonama, koji je ujedno i najviše iritirao i pekao – i s vojnog i s političkog i s psihološkog stajališta – bilo je talijansko korištenje četničkih snaga. Iako su imali funkciju pomoćnih snaga u borbi protiv partizana, četnici su često činili okrutne zločine protiv hrvatskog civilnog stanovništva, te odbijali priznati suverenitet NDH. Budući da smo o talijansko-četničkoj suradnji opširno govorili u knjizi *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, ovdje ćemo je prikazati tek u najkraćim crtama i koncentrirati se na to kako je suradnja utjecala na odnose između talijanske vlade i vlade NDH, te njihovih oružanih snaga.³⁹

Suradnja Talijana i četnika u dijelovima NDH pod talijanskim nadzorom počela je kad su mnogi Srbi pred ustaškim terorom morali pobjeći u planine. U početku je glavni cilj bio spasiti vlastiti život, kao i živote sunarodnjaka. Kasnije se većina oružanih skupina srpskih nacionalista udružila s četničkim pokretom generala Mihailovića. Kad je u Srbiji i Crnoj Gori u prvoj polovici srpnja 1941, a zatim potkraj mjeseca i u NDH i Sloveniji, došlo do partizanskog ustanka pod komunističkim vodstvom srpski su nacionalisti počeli surađivati s partizanima. No nakon što su se iskristalizirali i njihova taktika i njihovi krajnji ciljevi, dvije su se skupine pretvorile u ogorčene neprijatelje.

Proces postupne polarizacije između dviju skupina otpora počeo je u dijelovima NDH pod talijanskim nadzorom ranije nego u drugim dijelovima Jugoslavije. Glavni je razlog bila želja četničkih skupina u nastajanju da se bore samo protiv snaga vojske NDH, ponajprije ustaša, a ne protiv Talijana. Štoviše, zbog razmjerno obzirnog držanja talijanskih snaga prema Srbima, četnici su ubrzo uvidjeli da ih Talijani mogu štiti od ustaša i postati njihovim saveznicima u borbi protiv partizana. S druge strane, partizani su bili i protiv ustaša i protiv Talijana. Uočivši temeljne razlike u načinu djelovanja i krajnjim ciljevima dviju skupina, Talijani su iskoristili priliku za promicanje vlastitih vojnih i političkih interesa podupiranjem i korištenjem četničkih snaga. Time su stekli dodatnu snagu i utjecaj u odnosu prema vladi NDH. Već u srpnju i kolovozu 1941. predstavnici nekih četničkih skupina i talijanskih oružanih snaga inicirali su kontakte koji su postupno prerasli u blisku suradnju. Glavna meta bili su partizani, a temeljni cilj zaštita srpskoga stanovništva.

Sredinom siječnja 1942, tj. potkraj Ambrosiova mandata na funkciji zapovjednika Druge armije, Talijani su sklopili temeljne usmene sporazume s nekoliko četničkih vođa kojima je cilj bio četničke jedinice zadržati u krugu prijateljskih snaga i njihovo korištenje za združene ili usporedne akcije protiv partizana. Prvi četnički vođa koji je počeo surađivati s Talijanima bio je Ličanin Stevo Rađenović, a nakon njega Talijanima se pridružio i Dobrosav Jevđević, glavni politički predstavnik četnika u dijelovima NDH pod talijanskom okupacijom, kao i Ilija Trifunović-Birčanin, kojeg je Mihailović u travnju

1942. imenovao vojvodom svih četničkih formacija u Dalmaciji, Hercegovini, zapadnoj Bosni i Lici. Nakon toga, bilo je potrebno još nekoliko mjeseci da talijanski i četnički vođe točnije razrade razne vidove suradnje.⁴⁰

I premda su temelji te suradnje postavljeni tijekom Ambrosijeva zapovjedništva, upravo je Roatta pojačao i sistematizirao korištenje četničkih formacija. Zahvaljujući redovitoj i opširnoj komunikaciji s Glavnim stožerom vojske (Ambrosio) i Vrhovnom komandom tijekom prva dva mjeseca na zapovjedničkoj funkciji, Roatta je oblikovao opću politiku za reguliranje odnosa vojske s vlastima NDH i vojnim snagama, četnicima i partizanima. Pritom je imao tri ključna cilja: onemogućiti svaki eventualni sporazum vlasti NDH i četnika koji bi mogao dovesti do zajedničke politike usmjerene protiv Talijana, spriječiti razvoj zajedničke politike partizana i četnika protiv Talijana, te usmjeriti i hrvatske i četničke snage protiv partizana radi očuvanja života Talijana.⁴¹ Zbog nastavka protusrpske politike ustaškog režima, kao i nespremnosti četnika da priznaju NDH, te njihovih čestih prijestupa i zločina protiv vlasti NDH i stanovništva, Roatta je u slučaju prvoga cilja uspjeh bio zajamčen. Trebao je samo ostvariti preostala dva.

Kako bi u potpunosti iskoristio četnike, Roatta nije samo prihvatio njihove postojeće jedinice, nego je njihovim vođama pomogao i da oforme nove. Sve takve snage organizirane su kao jedinice MVAC-a. Talijani su ih opskrbili oružjem, streljivom, hranom i drugim potrebnim materijalom, te ih plaćali. Koncem veljače 1943. godine 20.514 četničkih oficira, podoficira i vojnika bilo je organizirano u 56 jedinica dodijeljenih pod zapovjedništvo 6 talijanskih divizija u II. i III. zoni. Ne treba ni spominjati da su četnici tek zahvaljujući pomaганju Talijanima u borbi protiv partizana uspijevali ostati u prijateljskim odnosima s talijanskim vlastima i nastavili primati pomoć. Nadalje, uvijek je bilo jasno naglašeno da Talijani daju pomoć isključivo za borbu protiv partizana, te da se četnici moraju suzdržavati od neprijateljskih akcija protiv NDH.⁴² No unatoč tim odredbama, četnici su se često upuštali u napade protiv vlasti NDH i hrvatskoga i muslimanskoga stanovništva, tvrdeći da reagiraju na nepravde učinjene Srbima ili da se bore protiv partizana ili njihovih pristaša.

Činjenica da su Talijani četnike koristili kao pomoćne snage, te usporedni četnički napadi na hrvatsko stanovništvo, izazvali su više problema u odnosima Italije i NDH nego ijedan drugi aspekt talijanske politike prema NDH. Bila je to tema gotovo stalnih prosvjeda i nota vlasti NDH upućenih talijanskim zapovjednicima, talijanskim predstavnicima u Zagrebu, a povremeno čak i najvišim dužnosnicima u Rimu, kao i predmet rasprava gotovo na svim susretima predstavnika Italije i NDH. Bila je to ujedno i glavna tema razgovora Roatte, Pavelića i Kvaternika tijekom Roattina posjeta Zagrebu početkom travnja 1942. godine. Roatta je pokušao umanjiti problem, tvrdeći da se posjednim četničkim jedinicama služi isključivo u borbi protiv partizana. Dok on

„kloroformira” četnike, neće biti osnivanja novih jedinica, a kad unište partizane, riješit će se i problem četnika.⁴³

U proljeće 1942, vlada NDH je donekle revidirala politiku prema Srbima: proglašeni su „Hrvatima pravoslavne vjere”, obećana im je obustava progona i osnovana je Hrvatska pravoslavna crkva za područje NDH. Pavelić je Vjekoslava Vrančića, upravnog zastupnika NDH pri *Superslodi*, uputio na misiju sa širokim ovlastima, smekšavanja četnika, želeći ih navesti da priznaju suverenitet NDH. Vrančić je dvaput posjetio Dalmaciju i Hercegovinu, razgovarao s mnogim dužnosnicima vlade NDH i Ustaškog pokreta, te održao duge i opširne razgovore s dvojicom četničkih vođa, Jevđevićem i Radmilom Grdićem. No oni nisu pristali na prijedloge, ustrajno tražeći da vlasti NDH ponovno omoguće djelovanje Srpske pravoslavne crkve i srpskih škola, te da se prema srpskom stanovništvu općenito odnose primjereno. Vrančić je predložio poboljšanja u strukturama vlasti NDH i ustaškog pokreta u tim područjima, kao i obzirniji odnos prema Srbima. Dvojica ustaških ministara, Edo Bulat, ministar za Dalmaciju, i Vladimir Košak, ministar financija, također su razgovarali s Jevđevićem, no kompromis nije bilo moguće postići jer je on ustrajno odbijao priznati suverenitet NDH. Ipak, između vojske NDH i približno šest četničkih jedinica sjeverno od njemačko-talijanske demarkacijske linije postignuti su sporazumi o suradnji u borbi protiv partizana. Jedinice vojske NDH usto su nekoliko puta na području Hercegovine pomogle četnicima u sukobu s partizanima.⁴⁴

Ugovor Italije i NDH od 19. lipnja 1942. o povlačenju talijanskih jedinica iz II. i III. zone predviđao je da NDH prizna sve postojeće i novoformirane jedinice MVAC-a, odnosno četničke jedinice u talijanskoj službi, pod uvjetom da one priznaju suverenitet NDH i ne sudjeluju u aktivnostima usmjerenima protiv vlasti NDH i hrvatskoga i muslimanskoga stanovništva. No mnoge četničke jedinice nisu se pridržavale dogovorenih uvjeta. Zbog intenziviranja četničkih protuhrvatskih aktivnosti i terora u kolovozu i rujnu 1942, a osobito u Hercegovini, središnjoj Dalmaciji i Lici, ministar vanjskih poslova NDH Mladen Lorković uputio je 10. listopada Roatti pismo i promemoriju. Pobrojavši četničke prijestupe i zločine, u njima je ponovio i tri zahtjeva: da se četničke jedinice uklone iz područja koja nastanjuju hrvatski katolici i muslimani, da četnički zapovjednici rođeni u Srbiji i Crnoj Gori budu uklonjeni s funkcija, te da četnički vojnici koji su se ogriješili o „život, imovinu i čast hrvatskih građana, kao i dignitet hrvatske države” budu strogo kažnjeni. U izvještaju od 11. listopada 1942. upućenom *Superslodi*, talijanski VI. korpus priznao je da su četnici u južnoj Dalmaciji i Hercegovini počinili teške zločine, ali je ustvrdio i da su optužbe predstavnika vlasti NDH često u velikoj mjeri pretjerane, te da su nedjela ponekad bila i reakcije na mjere koje su poduzimale vlasti NDH. U izvještaju je stajalo i da su pojedina zlodjela počinile nedisciplinirane četničke

grupine koje nemaju veze s jedinicama MVAC-a ili obični kriminalci, te da su proteklih tjedana talijanske vlasti na području djelovanja tog korpusa privede 166 osoba.⁴⁵

Nekoliko dana nakon Lorkovićeva pisma i promemorije, Roatta je posjetio Zagreb. U razgovorima koje je s Pavelićem vodio 15. listopada dvije su glavne teme bile četnici i izručivanje Židova iz II. zone Nijemcima i ustašama radi prebacivanja u njemačke koncentracione logore. U vezi s potonjim pitanjem Roatta se nije htio nedvosmisleno izjasniti, pa na koncu nitko od Židova iz II. zone nije izručen Nijemcima (vidi 13. poglavlje). No o pitanju četnika pokazao je veliku pomirljivost i vlastima NDH obećao sve što su tražile. U dopisu koji je 18. listopada uputio zapovjednicima jedinica na svome području, Roatta je objasnio da se s Pavelićem složio da će četnike u Dalmaciji upozoriti kako će im uskratiti plaću i opskrbu budu li se njihovi pripadnici upuštali u prijestupe i zločine, da će postupno smjenjivati četničke zapovjednike srbijanskoga i crnogorskoga podrijetla, da će im odbiti nove isporuke oružja i drugog materijala, da će umanjiti dostavu streljiva, da će početi postupno razoružavanje četničkih jedinica kad god to bude moguće, da će hercegovačke četnike koncentrirati u istočnoj polovici istočne Hercegovine, da će 3000 pripadnika vojske NDH pod talijanskim zapovjedništvom stacionirati u zapadnome dijelu tog područja, da će ostale četničke jedinice koncentrirati isključivo u područjima (koja će odrediti naknadno) u kojima živi pravoslavno stanovništvo, te da će dopustiti razmještaj četnika u drugim područjima, o čemu će se odlučivati od slučaja do slučaja.⁴⁶ No, događaji koji će ubrzo uslijediti pokazat će da je, bez dodatnih konzultacija s vlastima NDH, Roatta suprotno obećanjima koja je dao u Zagrebu već planirao nekoliko operacija u kojima će sudjelovati četničke jedinice.

Upravo tijekom prve polovice listopada 1942. godine, dok su trajali ti dogovori i prepiska između vlade NDH i Roatte, četnici su počinili dva najteža zločina protiv hrvatskoga i muslimanskoga civilnog stanovništva u II. zoni. Prvi je zločin izvršen 1. listopada u selu Gatima, 6 km sjeverno od Omiša. Četnici su zbog nekih davnih događanja bili ogorčeni na mještane, poznate po simpatijama za partizane, koji su usto pomogli i pri uništenju ceste Split – Omiš. U Gatima i drugim selima Omiške zagore te u Dugopolju kod Splita, četnici su ubili više od dvije stotine stanovnika, te spalili brojne kuće. Drugi zločin dogodio se 14-15. listopada, a počinili su ga četnici iz istočne Hercegovine, koje su Talijani bili doveli na područje Prozora u zapadnoj Hercegovini. Prema nepotpunim podacima, četnici su masakrirali 543 civila, katolika i Muslimana, iz više sela, opravdavajući taj čin optužbom da su skrivali i potpomagali partizane.⁴⁷ Nakon odlučnih prosvjeda vlade NDH, dio tih četnika vraćen je u istočnu Hercegovinu, dio je razoružan, a jedan je dio, kasnije, premješten u sjevernu Dalmaciju.

Dana 31. listopada 1942. Roatta je odgovorio na Lorkovićevo pismo i promemoriju od 10. listopada. Pritom je ustvrdio da zločini na koje se tuži Lorković nisu masovnog karaktera, nego je riječ o postupcima pojedinaca i malenih skupina izvan nadzora MVAC-a, a katkada čak i djelima komunista, da su izvještaji vlasti NDH o ubojstvima, spaljivanju kuća, te broju prognanika u velikoj mjeri pretjerani, te da su represivne mjere usmjerene isključivo protiv onih Hrvata koji podupiru pobunjenike. Na koncu je zanijekao da su talijanske jedinice podupirale terorističko djelovanje protiv Hrvata ili da su im svjedočile bez interveniranja u korist reda i mira.⁴⁸

Anglo-američko iskrcavanje u sjevernoj Africi početkom studenoga 1942, koje je u velikoj mjeri ohrabrilo i potaknulo četnike, zajedno s četničkim radijskim emisijama, te izvještajima njezinih vlastitih obavještajaca, navelo je vladu NDH da povjeruje kako bi pod četničkim vodstvom moglo doći do općeg ustanka srpskoga stanovništva na teritoriju NDH pod talijanskim nadzorom. Stoga je četničku prijetnju smatrala daleko opasnijom nego ranije, pa je zbog toga trebalo i revidirati dogovore postignute sredinom listopada s Roattom. U poruci talijanskoj Vojnoj misiji u Zagrebu od 28. studenoga 1942, vlada NDH predlaže povlačenje jedinica MVAC-a iz središnje i sjeverne Dalmacije u područje Dalmacije koje je pripojeno Italiji, te, s vremenom, njihovo razoružavanje. Nadalje predlaže onemogućavanje daljnjeg djelovanja hercegovačkih četnika u istočnome dijelu istočne Hercegovine, premještaj i razmještaj četnika u drugim područjima, osobito onima koja nastanjuju Hrvati i Muslimani, tek nakon konzultacija i uz odobrenje vlade NDH, te, na koncu, traži da se četničke jedinice ne koriste u sjeverozapadnome dijelu tog područja pod zapovjedništvom talijanskog V. korpusa, tj. u Gorskom Kotaru.⁴⁹ No svi navedeni prijedlozi posve su odbačeni.

Više događaja tijekom posljednja dva mjeseca 1942. uvjerljivo je pokazalo da Roatta nije bio posve iskren kad je u Zagrebu pristao na zahtjeve vlade NDH. Prema izvještajima Davida Sinčića, velikog župana Velike župe Bribir-Sidraga, Talijani su u studenome i prosincu 1942. premjestili ili dopustili premještanje oko 4000 hercegovačkih četnika pod zapovjedništvom majora Petra Bačovića u sjevernu Dalmaciju i Liku, a da se prethodno nisu savetovali s vladom NDH. Još 4000 četnika trebalo je premjestiti kasnije. U Gračacu i Vrhlicima Talijani su, povlačeći snage, mjesnu vlast prenijeli ne samo na vlasti NDH, nego i na četnike, jer su imali dojam da su uprava NDH i jedinice NDH u tim mjestima toliko slabi da im nije moguće povjeriti odgovornost za održavanje reda i mira. Slično tome, razmještaj jedinica vojske i policije NDH u dijelovima istočne Hercegovine radi osiguranja granice s Crnom Gorom, na koji je Roatta pristao 15. listopada, Talijani su onemogućili.⁵⁰ No najznakovitiji dokaz Roattine neiskrenosti bilo je naglo širenje četničkih jedinica potkraj 1942. godine. U izvještaju Vrhovnom štabu od 26. rujna 1942. Roatta je napisao da po

zapovjedništvom ima 12.320 četnika, s mogućnošću da ih naoruža još 6000. Međutim, koncem veljače 1943. godine, u službi talijanske Druge armije već je, kao što smo naveli, bilo 20.514 četnika.⁵¹

Vlada NDH iz Sinčićevih je izvještaja doznala da četničke snage i utjecaj u II. zoni jačaju, te da se Roatta ne pridržava obećanja. Stoga je svome poslaniku u Rimu, Stijepi Periću, naložila da uloži žestok prosvjed maršalu Ugu Cavalleru, načelniku Vrhovnog štaba. Perić je to i učinio, 29. prosinca 1942, ali uzalud.⁵²

U međuvremenu su časnici hercegovačkih četnika, koji su se bili preselili u sjevernu Dalmaciju i Liku, uspostavili kontakt sa Sinčićem. Prema Mihailovićevim zapovijedima, jedan od njihovih političkih vođa, Milan Šantić, preko Sinčića je predložio da vojska NDH surađuje s četnicima u operacijama protiv partizana na području sjeverne Dalmacije, zapadne Bosne i Like. Četnici su navodno željeli uništiti partizane u tim područjima u suradnji s vojskom NDH (ali bez ustaških jedinica), spriječiti međusobno ubijanje srpskoga i hrvatskoga stanovništva, osigurati željezničke pruge, te partizanima otetu sve srpske borbe i od njih formirati jedinice Jugoslavenske vojske u otadžbini, odnosno četničke jedinice. Sinčić nije zagovarao prihvaćanje tih prijedloga, ali je vladu pozvao da svojim snagama napadne partizane. Prema njegovoj logici, pokažu li se četnici uspješnima u ratovanju protiv partizana, neće doći samo do nestanka vlasti NDH na tom području, nego će se i cjelokupno hrvatsko stanovništvo naći u opasnosti.⁵³

U prijedlozima vojnim vlastima NDH, hercegovački četnici djelovali su kao predstavnici Jugoslavenske vojske u otadžbini, a ne kao časnici jedinica MVAC-a pod talijanskim pokroviteljstvom. Tako je nazočnost tih četničkih jedinica u II. i III. zoni, kao i njihovo uzdržavanje i razmještanje od strane talijanske Druge armije u cijelosti bilo suprotno odredbama sporazuma između NDH i Italije od 19. lipnja 1942, kao i Roattinim obećanjima od 15. listopada u Zagrebu. Takve su situacije vlasti NDH neopisivo ljute, tim više što su njihova slabost u tim područjima, kao i talijanske makinacije i zloporabe, te četnički zločini koje su Talijani tolerirali, samo pojačavali simpatije hrvatskoga stanovništva prema partizanima.⁵⁴

Talijanskome korištenju četničkih snaga protivila se još jedna strana. Hitler se pribojavao da bi mogli prerasti u veliku opasnost u slučaju savezničkog iskrcavanja na dalmatinskoj obali. Već je neko vrijeme pritiskom nastojao navesti Talijane da razoružaju četničke jedinice koje su bile u njihovoj službi, a Talijani su obećali da će to i provesti čim likvidiraju partizane. Međutim, ni zajednička njemačko-talijansko-ustaško-domobranska operacija Weiss, koja je u NDH trajala od 20. siječnja do sredine ožujka 1943, ni združena operacija Schwarz, koja je od sredine svibnja do sredine lipnja 1943. trajala na području Jugoistočne Bosne i Crne Gore, nije uspjela eliminirati partizane, iako su im

obje ofenzive nanijele teške gubitke. No u razdoblju između operacija Weiss i Schwarz, partizani su četnicima nanijeli niz poraza koji su označili početak njihova vojnog i političkog slabljenja. Osim toga, neposredno prije početka operacije Schwarz, Nijemci su zarobili i razoružali najbolju crnogorsku četničku jedinicu, postrojbu pod zapovjedništvom majora Pavla Đurišića. Iako su Talijani žestoko prosvjedovali, sredinom 1943. i oni su sami, ne samo nepovjerljivi prema četnicima, nego i sumnjajući u njihove borbene sposobnosti i vrijednost, razoružali pojedine četničke jedinice u Crnoj Gori i Hercegovini. Usto su pokušali razoružati i neke druge jedinice u Hercegovini, ali u tome nisu uspjeli. No u drugim slučajevima, primjerice u zapadnoj Bosni, Talijani su četničke jedinice koristili gotovo do same kapitulacije u rujnu 1943. godine.⁵⁵

Kako bismo bolje shvatili talijansku strategiju i politiku, valja naglasiti da su i četnici i Talijani imali druge, prikrivene ciljeve. Četnicima je krajnji cilj bio napasti talijanske snage čim se Saveznici iskrcaju na jadranskoj obali, tako ih poraziti, te, služeći se njihovim naoružanjem, okrenuti protiv Nijemaca. Te su namjere Talijanima bile poznate zahvaljujući radijskoj komunikaciji među četničkim zapovjednicima koju su prisluškivali.⁵⁶ S druge strane, glavni je cilj Talijana bio upotrijebiti četničke jedinice protiv partizana radi očuvanja talijanskih života. Ni u jednom drugom dokumentu talijanska se politika ne odražava toliko dobro kao u izvještaju Robottija Vrhovnom štabu od 8. ožujka 1943. godine, u kojem ujedno hvali četnike zbog izvrsnog držanja protiv partizana u operaciji Weiss i iznosi planove za nesmiljeni obračun s njima pokušajući na bilo koji način djelovati protiv Talijana.⁵⁷

Službena talijanska povijest talijanskih operacija u Jugoslaviji od travnja 1941. do rujna 1943. nije se slagala s mudrošću razoružavanja četničkih jedinica. „Jedine snage koje su naklonjene talijanskim jedinicama, ponavljamo, bili su neovisni četnici iz Like i Hercegovine, jedinice MVAC-a iz zapadne Bosne, koje su činili isključivo Srbi, te nacionalistički nastrojeni četnici iz Crne Gore. No, već se vidjelo kako je vlada u Rimu svojim besmislenim direktivama okončala tu lojalnu suradnju.”⁵⁸

Nakon talijanske kapitulacije Nijemci su iz temelja promijenili politiku prema četnicima, te su ih, poput Talijana, počeli koristiti u ratu protiv partizana. U NDH takva je politika, posve očekivano, stvorila jedan od najtežih problema u odnosima između Nijemaca i Hrvata općenito.

Kao slabiji od dvaju osovinskih partnera, Italija je u odnosu prema Njemačkoj uvijek bila na oprezu. Do početka operacije Weiss usmjerene protiv partizana, 20. siječnja 1943, Talijani niti jednom nisu dopustili da njemačke jedinice dođu na njihovu stranu demarkacijske linije, čak ni kad bi u borbama progonili partizanske jedinice. One malobrojne jedinice NDH u talijanskoj zoni, koje su često pokazivale protutalijansko raspoloženje, bile su pod strogim naor-

zorem, na stalnome udaru šikaniranja i uznemiravanja, te prisiljene dugo biti neaktivnima i nenaoružanima. Roatta u memoarima kazuje kako je prijetio da će talijanskim jedinicama dopustiti da otvore vatru na snage vojske i policije NDH u slučaju ove u određena područja, budući da je pretpostavljao da bi mogli počinili zločine protiv miroljubivog (srpskoga) stanovništva.⁵⁹

I dok su Talijani ljubomorno čuvali svoju okupacijsku zonu od njemačkih prodora, sami su se više puta pokušali probiti u njemačku okupacijsku zonu. U listopadu 1941. jedna od njihovih jedinica nakratko je ušla u Prijedor u njemačkoj zoni. Istog mjeseca pokušali su oformiti garnizon u Sarajevu, tvrdeći da će se na taj način lakše boriti protiv ustanika u Hercegovini, dok su u travnju 1942. doveli dvije divizije u neposrednu blizinu Sarajeva, ne bi li u gradu uspostavili njemačko-talijanski kondominij. Oba pokušaja onemogućilo je odlučno njemačko protivljenje (vidi 11. poglavlje). U travnju 1942. Talijani su pokušali oformiti i službu koja bi u Slavonskom Brodu otkupljivala poljodjelske proizvode, ali im ni to nije uspjelo zbog njemačkog protivljenja. Nijemci su te poteze tumačili kao pripremne korake Talijana za ulazak u samo središte Podunavlja i ostvarenje izravnog kontakta s Mađarima, s ciljem stjecanja teritorija na jugoistoku Europe.⁶⁰ Od tih talijanskih težnja nikada nije bilo opipljivih rezultata, jer su Nijemci u tom području imali dovoljno snaga da ih onemoguće, a Talijani su i vojno i ekonomski bili slabi. Vrlo otvoren izvještaj o talijansko-njemačko-NDH odnosima uputio je 5. kolovoza 1942. talijanskom Ministarstvu vanjskih poslova general potpukovnik karabinjera Giuseppe Pieche. Nakon osvrta na razvoj odnosa Italije i NDH i Njemačke i NDH tijekom prethodnih šesnaest mjeseci, ukazao je na veliko povećanje njemačkoga i odgovarajuće smanjenje talijanskoga utjecaja u Zagrebu. Smatrao je da Pavelić i dalje u cijelosti podupire talijansku politiku, ali je ne može provoditi zbog utjecaja pronjemačkih snaga. Pieche je zaključio da je NDH, umjesto da bude „životni prostor” za Italiju, postala „smrtnim prostorom”. Kao buduće izvore opasnosti za Talijane na Balkanu izdvojio je Nijemce, NDH i komuniste. Predložio je da se prvi onemoguće izravnom intervencijom u Berlinu, da se drugi eliminiraju nametanjem talijanske volje Hrvatskoj, te da se Italija protiv trećih bori gerilskim metodama.⁶¹

I general Oxilia, voditelj talijanske Vojne misije, i poslanik Casertano zlostokom su se prepirali s časnicima i ministrima NDH, uzalud pokušavajući spriječiti njihovu sve veću podložnost njemačkome utjecaju. Casertano je 5. travnja 1943. uspio ishoditi smjenu Mladena Lorkovića s mjesta ministra vanjskih poslova (iako je ovaj nakon toga postao ministrom bez portfelja, a kasnije ministrom unutarnjih poslova), jer su ga Talijani ispravno smatrali jednom pronjemačkog krila u Pavelićevu kabinetu.⁶² No prema talijanskim izvorima u Zagrebu, Oxilia nije uspijevaao utjecati na vojne strukture NDH kao se, te je u kolovozu 1942. opozvan s funkcije, na kojoj ga je zamijenio gene-

ral Gian Carlo Re.⁶³ Casertano je smijenjen 29. svibnja 1943, a zamijenio ga je Luigi Petrucci, bivši generalni konzul u Münchenu. No ni Re ni Petrucci nisu bili nimalo uspješniji od prethodnika u pokušaju poboljšanja odnosa između Italije i NDH, kao ni u povećanju talijanskoga utjecaja u NDH.

O tome koliko je Italija u NDH bila slaba jasno govore usporedbe talijanske i njemačke uloge u razvoju i korištenju oružanih snaga NDH. Budući da je 3. članak Sporazuma o jamstvima i suradnji između Italije i NDH predviđao da će talijanski savjetnici i tehničko osoblje pomoći u razvoju oružanih snaga NDH i izgradnji potrebnih vojnih instalacija, Italija je očekivala da će je NDH pozivati u pomoć i nema sumnje da bi pomogla u mjeri u kojoj bi to smatrala oportunim, te u skladu sa svojim interesima. No vlada NDH, vjerojatno pod utjecajem otvoreno pronjemački nastrojenog i izrazito prototalijanski usmjerenog maršala Slavka Kvaternika, gotovo uopće nije koristila te odredbe sporazuma, osim što je nekolicinu časnika uputila u Italiju na obuku i što je od Italije dobila nešto oružja.⁶⁴ Međutim, vlasti NDH istodobno nisu bili u stanju bez pomoći ostvariti veći napredak u razvoju oružanih snaga. Iznad svega, vojsci NDH je nedostajalo oružja i kapaciteta za proizvodnju oružja i streljiva. Većinu oružja koju je na teritoriju NDH u travnju 1941. predala jugoslavenska vojska zarobile su njemačke i talijanske jedinice, ili ih je njima trebalo predati, a oni, pak, nisu bili voljni Hrvatima prepustiti značajnije količine.

Vlada NDH je imala ambiciozne planove za stvaranje svoje vojske, no oni su se više temeljili na fantaziji nego na stvarnim mogućnostima.⁶⁵ Umjesto da iskoriste talijansku pomoć, vlasti NDH su se oslonile na Nijemce. A ovi su bili i više nego voljni pomoći, pod uvjetom da oružane snage NDH budu pod operativnim njemačkim nadzorom i da služe njemačkim interesima. Kako je vrijeme odmicalo, Nijemci nisu samo pomogli NDH da stvori i naoruža vojsku, nego su malo-pomalo stekli i potpuni nadzor nad jedinicama NDH. Osobito je znakovita bila organizacija jedinica NDH za korištenje na ruskoj fronti. To je Talijanima pokazalo da nemaju praktički nikakav utjecaj na oružane snage NDH.

Svi njemački saveznici i sateliti očekivali su da će njemački Blitzkrieg protiv SSSR-a polučiti munjevit i senzacionalan uspjeh, te su barem u određenoj mjeri željeli sudjelovati u križarskome pohodu na boljševizam. Italija, Rumunjska, Mađarska i Slovačka, kao i NDH bile su ponudile ili su bile potaknute na to da ponude jedinice koje će se pridružiti njemačkom pohodu. Takvo što odbili su jedino Bugari (koji su sve do konca kolovoza 1944. čak održavali diplomatske odnose sa Sovjetima). Još 25. lipnja 1941. Pavelić je u Berlin uputio posebnog vojnog izaslanika da Hitleru ponudi dobrovoljce iz NDH za rusku frontu. Drugoga dana srpnja njemački su predstavnici u Zagrebu javili vlastima NDH da je Hitlerov odgovorio pozitivno i zahvalio se. Služeći se tom zahvalom kao propagandnim instrumentom, vlasti NDH su, uz pomoć dobrovoljice njemačkih časnika, odmah organizirale jedinice za rusku frontu.⁶⁶ Tako je

kupljena 369. ojačana pješačka pukovnija s približno 3860 pripadnika, četiri zrakoplovne eskadre s 360 pripadnika, te pomorskim jedinicama s 340 pripadnika. Pješačka pukovnija popunjavana je tijekom 1942. tri puta, tako da se u njezinim redovima na koncu našlo 6300 pripadnika. I početne snage i dodatne bojne upućene su u Döllersheim ili Stockerau u Austriji na opremanje i obuku, a odande su išle na frontu. Pukovnija je u Rusiju stigla početkom rujna 1941. i već do konca mjeseca sudjelovala u prvim borbama. Potkraj 1942. bila je na staljingradskoj fronti. Sredinom prosinca od nje je ostala jedinica veličine bojne. Oko 1000 pripadnika koji su ranjeni ili su imali ozeblina transportirano je s fronte zrakoplovima. U vrijeme njemačke predaje kod Staljingrada, Rusi su zatočili i 800 do 900 vojnika iz ustaške pukovnije.⁶⁷ Ljudstvo preostalo iz zrakoplovnih i pomorskih jedinica kasnije je vraćeno u NDH.

Doznajući za stvaranje jedinice iz NDH koja će služiti uz njemačke snage, Talijani su počeli ustrajno tražiti formiranje jedinice koja će djelovati uz njihove snage. Ni Nijemci ni vlasti NDH taj zahtjev nisu mogli odbiti, tim više što su Talijani bili pripravnici zadovoljiti se i malom jedinicom. Nakon neuspjelog pokušaja da jednu takvu jedinicu u kolovožu 1941. upute na opremanje i obuku u Italiju, laka transportna jedinica s oko 1250 pripadnika upućena je u Italiju u prosincu 1941, a potom koncem ožujka 1942. na rusku frontu. Ta je skupina služila s talijanskom Osmom armijom na rijeci Don i ondje doživjela propast.⁶⁸ Prividna ravnoteža stvorena između Nijemaca i Talijana upućivanjem te malene jedinice iz NDH na rusku frontu nije se održala osobito dugo. Nijemci su i dalje potajno surađivali s vlastima NDH na stvaranju njihovih oružanih snaga, a sredinom 1942. Talijani su prosvjedovali protiv obuke jedinica iz NDH u Austriji. Njemačka objašnjenja kako je riječ tek o zamjenskim kontingentima za popunu 369. pješačke regimente nisu zadovoljila Talijane, iako su djelomice bila točna. Dvadeset drugoga srpnja Oxilia je upozorio maršala Kvaternika da bi sa svojom misijom mogao posve napustiti NDH jer se vojska NDH u cijelosti prepustila Wehrmachtu. Casertano je istodobno prosvjedovao ministru vanjskih poslova Lorkoviću, tvrdeći da je proširenje jedinice iz NDH na ruskoj fronti „nepotrebno i neprikladno”.⁶⁹

Djelotvornost triju jedinica iz NDH na ruskoj fronti samo je učvrstila želju Nijemaca da ondje poveća broj hrvatskih vojnika. Sredinom 1942. svi Hitlerovi saveznici i sateliti osim Bugarske na ruskoj su fronti imali velike snage: Italija oko 221.000 ljudi, Mađarska oko 205.000, Rumunjska oko 270.000, a Slovačka oko 50.000.⁷⁰ U usporedbi s njima, doprinos NDH bio je beznačajan. No zbog osjetljivosti Talijana, njemačko korištenje dodatnih jedinica iz NDH i dalje je bilo osjetljiva tema. Zbog nedostatka obučenog zapovjednog kadra nije bilo moguće oformiti dodatne jedinice, tim više što je širenje partizanskog ratovanja u NDH zahtijevalo da sve veći dio postojećeg kadra bude ondje angažiran. Rješenje je pronađeno u obliku tzv. legionarskih divizija u kojima su vojnici

NDH bili pod zapovjedništvom njemačkih časnika, dočasnika i profesionalaca. U rujnu 1942. godine, ne obazirući se na talijanske prosvjede protiv daljnjeg korištenja ljudstva iz NDH u njemačkim oružanim snagama, Nijemci su oformili prvu legionarsku diviziju, 369. pješačku diviziju, te je počeli okupljati i obučavati u Stockerauu i Döllersheimu.

Još dvije legionarske divizije, 373. i 392, kasnije su pridodane njemačkoj vojsci uz oznaku „hrvatske” u nazivu. U NDH su bile poznate pod nazivima Vražja, Tigar i Plava. Sve su u početku bile namijenjene razmještaju na ruskoj fronti. No, zbog sve većih potreba za jedinicama koje će se boriti protiv partizana u NDH, Nijemci su bili prisiljeni promijeniti planove. Niti jedna od tih divizija ili njihovih dijelova nikad se nije našla na bojišnicama izvan NDH. Nakon okupljanja i obuke u Austriji, vraćene su u NDH, 369. u siječnju 1943, 373. u svibnju 1943, a 392. u siječnju 1944, gdje su sve do završetka rata sudjelovale u borbama protiv partizana. Sve tri u izvornom su obliku obuhvatile oko 8500 vojnika NDH i 3500 njemačkih časnika, dočasnika i profesionalnog tehničkog osoblja.⁷¹ Drugi vojnici NDH, također pod njemačkim zapovjednicima, našli su se u sastavu jedinica SS-a – mješovitih njemačko-NDH policijskih (SS) i žandarmerijskih snaga u NDH pod policijskim generalom Kammerhoferom, 13. dobrovoljačkoj diviziji SS-a Handžar i dobrovoljačkoj diviziji SS-a Kama u nastanku, pri čemu su dvije potonje činili njemački časnici, te vojnici iz redova bosanskohercegovačkih muslimana (vidi 11. poglavlje).

Nakon što su spoznali da ne mogu spriječiti stvaranje njemačko-ustaških legionarskih divizija, Talijani su željeli doći barem do kakve-takve, simbolične naknade. U ožujku 1943. natjerali su Pavelića da pristane na formiranje talijansko-NDH legije koja će se sastojati od 5000 do 6000 vojnika NDH, te i talijanskih i NDH časnika, a koristit će se u dijelu NDH pod talijanskom okupacijom. Kad je Glaise doznao za tu novost, od Pavelića je zatražio da povuče pristanak, što je ovaj, kako se čini, i učinio. No Pavelić je Talijanima osigurao barem dio traženog ljudstva, pa su ovi u svibnju 1943. nastavili s planom formiranja i obučavanja talijansko-NDH legije, iako ne u razmjerima u kojima su u početku namjeravali.⁷²

NDH I MEĐUNARODNO PRAVO

Sile Osovine i zapadni Saveznici s bitnim su razlikama pristupali pitanju je li NDH država koja potpada pod međunarodno pravo. Za dvije sile Osovine koje su stvorile tu državu i njihove stručnjake za međunarodno pravo, za vladine službe u državama u savezništvu s Njemačkom i Italijom koje su diplomatski priznale NDH, te za organe NDH i pravne stručnjake koji su je podupirali, NDH je doista i prema međunarodnome pravu bila država. No za jugoslavensku izbjegličku vladu, za savezničke države i stručnjake za međunarodno pravo koji su se priklanjali tezi da ratna okupacija samo suspendira, a ne uništava suverenitet okupirane države, NDH nije bila država prema međunarodnome pravu, nego tek neka vrsta okupacijskog režima.⁷³

I Njemačka i Italija primijenile su razne legalističke formule kako bi NDH podarile status države prema međunarodnom pravu. Priznale su je diplomatski, razmijenile diplomatske predstavnike, te s njome zaključile sporazume, pa tako i sporazume kojima je omogućeno stacioniranje svojih jedinica na teritoriju NDH. No njihovi diplomatski predstavnici i vojne misije djelovali su daleko izvan opsega funkcija uobičajenih diplomatskih i vojnih misija, dok su se njihove jedinice ponašale poput okupacijske vojske. Što je bilo još znakovitije, na temelju posebnih sporazuma s Njemačkom i Italijom, NDH je bila prisiljena plaćati uzdržavanje tih jedinica, praktički troškove okupacije. Iako su Nijemci dobro pazili da ostavljaju dojam kako je NDH suverena država, njihovi su postupci pokazivali da NDH smatraju više okupiranom, nego savezničkom zemljom. Stoviše, u većini njemačkih dokumenata o vojnim pitanjima u NDH govori se o njemačkoj i talijanskoj „okupacijskoj zoni“, o njemačkim i talijanskim „okupacijskim snagama“, te o podmirivanju „okupacijskih troškova“.⁷⁴

Milan Blažeković, posljednji tajnik hrvatskoga izaslanstva u Berlinu, napisao je najvažniju proustašku studiju o statusu NDH unutar međunarodnog prava. Blažeković je kao dokaze naveo sve formalne odlike jedne države kako bi podupro svoju tvrdnju da je NDH bila posve suverena država i zanijekao da nije bila pod okupacijom.⁷⁵ No, pritom je zanemario odnos NDH i dviju njezinih sastavnica. Nigdje nije spomenuo da je NDH plaćala uzdržavanje njemačke i

talijanske okupacijske vojske, da su njemački i talijanski generali zapovijedali jedinicama NDH, da su talijanski generali formalno imali najviše izvršne ovlasti u II. i III. zoni, te da su njemački generali veći dio rata imali ista prava u svojim operativnim zonama. Izostavio je činjenicu da su Nijemci od travnja 1943. nadalje vodili policijsku organizaciju koja se nakon talijanske kapitulacije proširila na čitavu zemlju, da su i Njemačka i Italija utjecale na odabir trajanje funkcije članova kabineta, te da su te sile eksploatirale gospodarske resurse u područjima koja su držale pod okupacijom.

Blažeković NDH pridaje puni suverenitet tako što promatra isključivo formalne elemente, a zanemaruje stvarnost. No dvojica bivših državnih dužnosnika priznala su ograničenja tog suvereniteta, temeljeći ocjene u biti na odredbama Rimskih ugovora iz svibnja 1941. godine. Eugen Kvaternik ustvrdio je da su Rimski sporazumi „otrgnuli kolijevku hrvatske države [i] doveli do gubitka državnih prava, pa je tako NDH postala polusuverenom državom”. Osim toga, ti su sporazumi doveli do prepuštanja područja s gotovo 400.000 stanovnika Italiji, do talijanske okupacije II. zone, te do „uspostavljanja talijanskog protektorata nad ostatkom NDH”.⁷⁶ Stjepan Ratković, državni službenik koji je služio kao ministar nastave NDH i kasnije veleposlanik NDH u Berlinu, izrazio je nezadovoljstvo svojim imenovanjem na te dužnosti zbog „zlosretnih sporazuma od 18. svibnja 1941. i njihovih posljedica, prema kojima je NDH prestala biti neovisnom, te je umanjena za svoj najvredniji dio – more, [te zbog] slabosti prema našim ‘saveznicima’, slijepog oponašanja nacističkog fašizma, te uvođenja osobne vladavine”.⁷⁷

Kao pravni temelj za stvaranje i priznanje NDH, Hitleru je poslužila doktrina *debellatio* (osvajanje, pokoravanje). Prema nekim tumačenjima, to je značilo da suverenitet zemlje nestaje nakon njezina osvajanja, dok je proglašenje druge zemlje na dijelovima njezina teritorija pravno valjan postupak koji novoj državi donosi puni suverenitet.⁷⁸ No to je bilo posebno tumačenje pojma pokoravanja, koje stručnjaci za međunarodno pravo nikad nisu prihvatili i koje državna praksa na Zapadu nikad nije poduprla. Prema mišljenju koje je na Zapadu prevladavalo u vezi s pravima i obvezama okupacijske sile,

budući da okupator zapravo obnaša vlast, te da legitimna vlada nije u stanju obnašati vlast, okupator stječe privremeno pravo upravljanja teritorijem i njegovim stanovnicima. Svi legitimni koraci koje poduzima prilikom korištenja tog prava moraju biti priznati od strane legitimne vlade nakon završetka okupacije. No budući da je pravo okupatora na okupiranome teritoriju tek pravo uprave, on ga ne može ni pripojiti, dok rat traje, niti ga ustrojiti kao nezavisnu državu, niti je u političke svrhe podijeliti (kao što je Njemačka u Prvom svjetskom ratu podijelila Belgiju) na dva administrativna područja.⁷⁹

U vezi s problemom okupacije i suvereniteta, jedan je američki stručnjak napisao: „Konsenzualno mišljenje autora koji se bave međunarodnim pravom kaže da legitimna vlast određenog teritorija zadržava suverenitet, ali je on suspendiran tijekom ratne okupacije.”⁸⁰

Tijekom Travanjskog rata u Jugoslaviji (1941) Nijemci su se ponijeli suprotno svim prihvaćenim pravilima međunarodnog prava. Njemačka je zauzela i kasnije namjeravala pripojiti veći dio Slovenije, dok su Italija, Mađarska i Bugarska prvo zauzele, a zatim pripojile dijelove jugoslavenskog teritorija, sve uz njemačko dopuštenje i blagoslov. Nijemci su organizirali proglašenje NDH, a nakon toga, tijekom formalne i stvarne okupacije raznih dijelova zemlje, počinili nebrojena protuzakonita djela. Tijekom poslijeratnih postupaka pred Vojnim sudom u Nürnbergu, to je nedvosmisleno dokazano u slučaju *Hostage* protiv njemačkih generala koji su bili na zapovjednim funkcijama. Sud je u vezi s aktivnostima tih generala u NDH zaključio:

Bez obzira na formu i naziv, vlada NDH je tijekom njemačke ratne okupacije bila satelitska vlast pod nadzorom okupacijske sile. Nakon njemačkoga povlačenja država se raspala jednako brzo kao što je i nastala na početku okupacije. U takvim okolnostima, akti vlade NDH bili su akti okupacijske sile. Logika i razum govore da okupator nije mogao u skladu sa zakonom indirektno činiti ono što nije mogao činiti direktno. Istinite činjenice moraju odnijeti prevagu bez obzira na formu kojom su možda zakamufilirane. Čak će i međunarodno pravo prodrijeti kroz formu da bi doprlo do činjenica na koje će primijeniti svoja pravila. Donijeti je zaključak u skladu s ranijim presudama međunarodnog prava prema kojima okupatorska sila nije suverena sila, iako ima pravo na pojedine suverene akte. Vlast NDH je mogla postojati isključivo uz privolu okupatora. Tijekom okupacije, njemačka je vojna vlast bila najviša vlast ili u protivnom nije imala status vojnog okupatora zaraćene neprijateljske zemlje. Osim prava okupacije koja međunarodno pravo dopušta, Nijemci nisu mogli imati nikakve zakonite ovlasti. Stoga nisu imali zakonsko pravo za trajanja rata stvoriti nezavisnu suverenu državu. Mogli su organizirati privremenu vlast kakva je bila nužna za ostvarenje ciljeva okupacije, ali izvan tih okvira zakonito nisu mogli ići. Držimo da je NDH pritom u svakom trenutku bila okupirana zemlja, te da su svi njezini akti bili akti za koje je odgovorna okupacijska sila.⁸¹

Drugim riječima, Jugoslavija je i dalje pravno postojala i imala suverenitet nad svojim teritorijem. Ta su prava jednostavno bila suspendirana zbog ratne okupacije. Čak i ako zanemarimo domaći pokret otpora, jugoslavenska država, kao članica protuosovinske koalicije, te u obliku izbjegličke vlade, u pravnome smislu i dalje bila posve funkcionalna. Tijekom čitavog rata ospo-

ravala je sve pretenzije na pravno postojanje i suverenitet hrvatske marionetske države i smatrala je instrumentom agresorskih sila.

Međutim, politički subjekt koji se nazivao NDH doista je postojao od 10. travnja 1941. do 8. svibnja 1945. godine. Njegove ovlasti i suverenitet u mnogim domaćim i inozemnim pitanjima ograničavale su Njemačka i Italija, pa je stoga bila riječ o ovisnoj državi ili protektoratu sila Osovine. NDH u unutarim stvarima imala podosta ovlasti, poput policijskih snaga, školstva, religije i politike prema posebnim segmentima populacije, no budući da ju je osnovao Wehrmacht i da se nije mogla održati na vlasti bez vojne i političke potpore sila Osovine, velik dio odgovornosti za njezinu politiku i zločine moramo pripisati Njemačkoj i Italiji.

Oni koji tvrde da je NDH bila prava država po međunarodnome pravu kao dodatne dokaze navode i njezino članstvo u više međunarodnih organizacija i sudjelovanje u više sporazuma. NDH je 26. svibnja 1941. pristupila Međunarodnoj poštanskoj uniji i Međunarodnoj konvenciji o telekomunikacijama, Trojnome paktu 15. lipnja 1941, te Antikominternskome paktu 25. studenoga 1941 (dva potonja ranije su zaključili Njemačka, Italija i Japan). Godine 1943. pristupila je Ženevskoj konvenciji od 27. srpnja 1929, koja uređuje odnos prema ratnim zarobljenicima. Predstavnik Međunarodnog crvenog križa u NDH zatražio je od vlade NDH 29. svibnja 1943. da otvori ured za informacije o ratnim zarobljenicima, kao i logor za njih, premda su organizacija ureda i pripreme za otvaranje takvog logora dovršeni tek četrnaest mjeseci kasnije, 20. srpnja 1944. godine.⁸²

Pitanje oborenih savezničkih pilota koje su uhvatile hrvatske jedinice, a koji su se trebali naći u takvom logoru, dodatno rasvjetljuje pitanje suvereniteta NDH. Kad je NDH 14. prosinca 1941. objavila rat SAD-u i Ujedinjenom Kraljevstvu, Saveznici su se uključili u rješavanje tog problema jer su se brinuli za odnos neprijatelja prema oborenim zrakoplovcima.⁸³ Postupci vlade NDH u sljedeće tri godine, do sredine studenoga 1944, sažeti su u memorandumu koji je za Ministarstvo oružanih snaga NDH potkraj 1944. priredio stručnjak za međunarodno pravo. Prema navodima iz tog memoranduma, NDH je osnovala u srpnju 1944. Ured za ratne zarobljenike, ali ne i logore za njih. Štoviše, u skladu s nalogima hrvatskoga Ministarstva oružanih snaga i sporazumom s Wehrmachtom od 23. ožujka 1944, hrvatske su oružane snage sve uhvaćene savezničke avijatičare izručivale Nijemcima. Službeni je razlog glasio da NDH nema logore za ratne zarobljenike. Do sredine studenoga 1944. razne instance u vlastima NDH izručile su Nijemcima 186 savezničkih zrakoplovaca, o kojima su vlasti NDH imale cjelovite osobne informacije. Međutim, „mnogi drugi [zrakoplovci], osobito u početku“, koje su zarobile jedinice oružanih snaga NDH, predani su Nijemcima, a da podaci o njima nisu podnijeti vlastima NDH. Memorandum je pozivao na otvaranje logora za savezničke ratne zarobljenike, ne

samo radi ispunjavanja obaveza prema Ženevskoj konvenciji, nego i zbog još triju razloga. Prvo, zadržavanje ratnih zarobljenika u vlastitim logorima ojačalo bi suverenitet NDH. Drugo, zatvorenici bi korespondencijom sa stanovnicima drugih zemalja u inozemstvu širili spoznaju o postojanju NDH, te tako služili propagandi u njezinu korist. I treće, zatvorenici bi dobivali i strana sredstva koja su dotada odlazila u Njemačku. U zaključku memoranduma stajalo je:

U slučaju da se ratni zarobljenici nastave izručivati Nijemcima, prigovori neprijatelja da NDH nije suverena bili bi opravdani, kao i tvrdnje da NDH ne poštuje odredbe međunarodnog prava i Ženevske konvencije koju je potpisala, te da možemo odgovarati za one ratne zarobljenike koje su naše snage zarobile i koji su bez razloga izručeni njemačkim oružanim snagama, te za koje smo zadržali samo osobne podatke.⁸⁴

Unatoč tom pozivu, logor za savezničke ratne zarobljenike nije otvoren. Pavelić je 17. siječnja 1945. izdao novu naredbu, prema kojoj je uhvaćene savezničke zrakoplovce trebalo izručiti Nijemcima, pa je 11 američkih avijatičara uhvaćenih 15. siječnja njemačkoj strani izručeno već tog istog dana. Dva mjeseca kasnije, 17. ožujka 1945, pomorski kapetan Zdenko Hellenbach, čelnik Ureda za ratne zarobljenike, koji je osigurao i potporu Ministarstva vanjskih poslova NDH, uputio je memorandum Odjelu za opće kadrovske poslove Ministarstva oružanih snaga, tražeći hitno otvaranje zarobljeničkog logora. Glavna su prepreke bile Pavelićeva naredba od 17. siječnja, zabrana otvaranja takvog logora u Zagrebu od 1. prosinca 1944, te nedostatak prikladnih objekata. No zahtjev je ovaj put bio uspješan. Jedva mjesec prije završetka rata (5. travnja), otvoren je logor na imanju Vere Nikolić nadomak Zagreba. Tog je dana Hellenbach Ministarstvu vanjskih poslova uputio dva popisa s imenima 42 američka i jednog britanskoga zrakoplovca zatočenih u logoru, a 11. travnja Nijemci su vlastima NDH izručili dvojicu američkih i dvojicu zrakoplovaca jugoslavenskoga podrijetla koji su služili u sovjetskim zračnim snagama. Nakon ulaska partizana u Zagreb, svi su oslobođeni i ubrzo evakuirani.⁸⁵

NJEMAČKA VLAST U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ

Kako je talijanski utjecaj u NDH slabio, a snaga partizana rasla – odnosno, nakon što je postalo jasno da ni Talijani ni ustaške vlasti u NDH ne mogu osigurati red i mir – njemačke oružane snage upustile su se u novu procjenu vojne situacije u NDH. Nijemci su zbog dvaju važnih razloga željeli stabilnu i mirnu NDH: radi osiguravanja željezničke pruge od austrijske granice do Zagreba, Beograda i dalje, te radi eksploatacije vrijednih sirovina, ponajprije boksita i željezne rude, te ostalih proizvoda rudnika i industrijskih pogona u NDH a pod njemačkim nadzorom. Hitler je dužnosnicima NDH više puta naglasio važnost željeznica u NDH i velike potrebe za njihovom sigurnošću. I Italiji je sigurnost željeznica u NDH bila od ključne važnosti, jer su njima dostavljali dio svog udjela u rumunjskoj naftnoj proizvodnji.⁸⁶

Vojnim operacijama srednjih razmjera koje su u lipnju i srpnju 1942. njemačke snage i snage NDH poduzele na području oko Kozare, u sjeverozapadnoj Bosni, te u kolovozu na području Fruške Gore, u Srijemu, privremeno je umanjena opasnost od partizanskih napada na željezničku prugu Zagreb – Beograd, kao i na više važnih industrijskih i rudarskih pogona koji su radili za Nijemce. No general Paul Bader, zapovjednik njemačkih snaga u Srbiji, koji je bio zadužen i za operacije njemačkih jedinica protiv partizana u NDH, nije bio zadovoljan te je 4. rujna 1942. uputio memorandum u kojem je general pukovniku Löhru, zapovjedniku oružanih snaga u jugoistočnoj Europi, ukratko opisao situaciju. Dio teksta memoranduma glasi:

S najviše instance vladi NDH valja jasno dati do znanja da u budućnosti može računati na njemačku pomoć u pacificiranju zemlje jedino pod uvjetom da svi nedvosmisleno shvaćaju zapovjedne odnose na teritoriju NDH. A to iziskuje: a) da sav teritorij NDH sjeverno od demarkacijske linije bude proglašen operativnom zonom, b) da njemački zapovjednici divizija steknu neograničeno zapovjedništvo nad svim jedinicama NDH koje su im dodijeljene i c) da se civilna uprava NDH u svim pitanjima koja se odnose na vojnu sigurnost ponaša u skladu s direktivama divizijskih zapovjednika.

Istog dana kad je Bader izdao zapovijed kojom je tri divizije u NDH koje su bile pod njegovim zapovjedništvom prebacio na određene teritorije, uz opasku da je „osiguranje cjelokupnog teritorija NDH sjeverno od demarkacijske linije stavljeno u ruke njemačkih zapovjednika jedinica”, ali i „da će njihov odnos s snagama NDH (Domobranstvom, oružništvom, Ustaškom vojnicom) i civilnim vlastima biti uređen posebnim zapovijedima”.⁸⁷

U Zagrebu je Glaise započeo pregovore s vladom NDH o Baderovim prijedlozima. U međuvremenu je Lohr poslao Glaiseu pismo za Pavelića, koji ga je 7. rujna pročitao Paveliću i maršalu Kvaterniku u nazočnosti Badera i generala Friedricha Stahla, zapovjednika 714. pješačke divizije koja je djelovala na području sjeverozapadne Bosne. U tom je pismu Lohr, kako se čini, otišao čak i dalje nego što je Bader tražio, budući da su se dvojica čelnika NDH žestoko pobunili, tvrdeći da će NDH, prihvati li sve njegove prijedloge, ostati bez većine suverenih prava. Glaise, koji je silno htio postići dogovor i koji je bio dovoljno pronicljiv da shvati kako će vlasti NDH dati sve od sebe da sabotiraju radikalne prijedloge, ishodio je umjereniji sporazum. Prema njemu, osim njemačke 714. i 718. divizije, dio 717. divizije, kao i dodatne bojne teritorijalne obrane (*Landesschützen*) bit će smještene u NDH. Njemačke jedinice čuvat će pruge i glavne gospodarske subjekte u zemlji. Njemačke jedinice sudjelovat će u pacificiranju zemlje. Zemlja će biti podijeljena na sedam obrambenih sektora, od kojih će svaki imati i njemačkog i ustaškog zapovjednika, pri čemu će potonji zapovijedati svim njemačkim oružanim jedinicama, pa tako i ustaškim postrojbama. Nadalje, jedinice NDH će u svakom pogledu surađivati s njemačkim zapovjednicima, dok će Nijemci njima pomagati savjetima i djelovanjem. Oružane snage NDH neće započinjati veće akcije, niti premještati jedinice veće od bojna bez prethodnog odobrenja njemačkih područnih zapovjednika. Tijekom svih operacija zapovjednici NDH moraju biti podređeni njemačkim zapovjednicima. Njemački zapovjednici imat će upravne izaslanike iz oružanih snaga NDH kao savjetnike i dužnosnike za vezu s civilnim vlastima NDH, iako sami izaslanici neće imati nikakve izvršne ovlasti.⁸⁸

Čak je i o tim novim odredbama trebalo pregovarati više tjedana. Kada je 16. rujna Glaise pokušao navesti Pavelića da pristane na osiguravanje željezničkih pruga, da se složi s određenim promjenama u vezi sa Srijemom, te dvadesetkilometarski željeznički pojas uz prugu Zagreb – Beograd proglasi operativnom zonom, Pavelić je ponovno ukazao na pitanje suvereniteta, pa čak i zaprijetio ostavkom. Bila je to jedna od rijetkih prilika kad je upotrijebio tu prijetnju susret s njemačkim pritiscima za davanje novih ustupaka. Lohr je posjetio Hitlera 17. rujna i s njim razgovarao o neprihvatljivoj situaciji u oružanim snagama NDH i potrebi za novim zapovjednim ustrojem.⁸⁹ Pavelić se osobno, u Glaiseovoj i Kascheovoj pratnji, susreo s Hitlerom u njegovu stožeru 23. rujna. Hitler je uvjeravao Pavelića da osim čuvanja ključnih željezničkih pravaca u NDH,

kao dijela opskrbnih pravaca za njemačke jedinice u Grčkoj i sjevernoj Africi, nema neposrednih interesa za NDH, nego joj želi pomoći. Razgovaralo se i o odnosima Italije i NDH, a osobito ulozi Talijana u pacificiranju NDH. Pavelić je istaknuo da je također računao na talijansku pomoć, ali i da su Talijani dali do znanja da „nisu osobito jaki”.⁹⁰

Paveliću je osobito smetala činjenica da su njemačke jedinice koje su na tlu NDH sudjelovale u operacijama protiv partizana bile pod zapovjedništvom njemačkoga zapovjednika Srbije. To je neizravno ukazivalo na svojevrsno jedinstvo Srbije i NDH sa stajališta njemačkih vojnih operacija. Osim toga od početka 1942. jedinice NDH koje su uz njemačke snage djelovale na teritoriju NDH uvijek su bile pod njemačkim zapovjedništvom, dok su njemački zapovjednici u svim operativnim zonama (*Operationsgebiete*) imali i vrhovne izvršne ovlasti (*vollziehende Gewalt*).⁹¹ Pavelić je zatražio ne samo povećanje vojne pomoći i produljenje njemačke vodeće uloge u operacijama s ciljem pacificiranja zemlje, nego i imenovanje generala koji će zapovijedati njemačkim jedinicama u NDH.

Tijekom sljedećih tjedana uveden je niz promjena koje su iz temelja izmijenile odnos vlade NDH i vojnih vlasti prema njemačkim vojnim snagama. Novi su sporazumi bili na tragu onoga što je Glaise u biti predlagao početkom rujna. Pavelić je reorganizirao kabinet 5. listopada. Maršal Kvaternik nenametljivo je oslobođen funkcija glavnog zapovjednika oružanih snaga NDH i ministra vojske, a te dužnosti preuzeo je osobno Pavelić (vidi 10. poglavlje). Generala Vladimira Laxu, načelnika Glavnog stožera, zamijenio je general Ivan Prpić. Približno u isto vrijeme Hitler je ispunio Pavelićev zahtjev, te je jednog generala imenovao na mjesto zapovjednika njemačkih jedinica u NDH. To, međutim, nije bio Glaise, nego general potpukovnik Rudolf Lütters. Glaise je i dalje ostao glavnim njemačkim opunomoćenikom u NDH, u rangi koji je odgovarao položaju novog zapovjednika vojnih snaga. Bader tako više nije bio odgovoran, niti je imao završno zapovjedništvo nad protupartizanskim operacijama na teritoriju NDH sjeverno od njemačko-talijanske demarkacijske linije.

Lütters je zapovjedništvo preuzeo 1. studenoga 1942. godine, a sjedište njegova stožera bilo je u Slavonskom Brodu. Prema pismenim ovlastima, glavna mu je zadaća bila pacificirati dio njemačkoga okupacijskog područja između Save i njemačko-talijanske demarkacijske linije.⁹² U strogo službenome smislu, funkcije dvojice njemačkih generala u istome rangi bile su različite, ali se ipak pojavilo mnogo poteškoća. I Glaise i Lütters bili su pod zapovjedništvom zapovjednika oružanih snaga za jugoistočnu Europu (preimenovanog u glavnog zapovjednika jugoistočne Europe 1. siječnja 1943. godine), koji je u konačnici odgovarao za pacificiranje zemlje i druga vojna pitanja u NDH sjeveroistočno od demarkacijske linije i Save. Lütters je odgovarao za područje između njemačko-talijanske demarkacijske linije i Save, dok je Glaise odgovarao za

područje između Save i Drave. Glaise je odgovarao i za razne druge aktivnosti, pa tako i zaštitu interesa Wehrmachta pri vladi NDH i oružanim snagama, te pomaganje razvoja i jačanja tih jedinica. Budući da su se borbe uglavnom odvijale južno od Save, Lütters se u biti bavio borbenim operacijama, dok je Glaise preko sebe imao uglavnom organizacijska, komunikacijska i politička pitanja koja su utjecala na vojnu problematiku.

U početku je Glaise, zbog poštovanja prema Italiji, imao upute da „nikad ne nameće savjete [dužnosnicima NDH], nego da ih daje samo kad ih netko od njega traži”. U jednom od pisama napomenuo je da su ga do rujna 1942. vlasti NDH rijetko tražile savjete, a kad i jesu nisu se pridržavali njegovih preporuka. Vojni sporazumi Njemačke i NDH iz rujna-listopada 1942. ojačali su Glaiseovu poziciju, tako da je imao ovlasti govoriti Paveliću što treba učiniti na vojnome planu, a ne čekati da netko od njega zatraži savjet. U pismu Paveliću od 2. listopada 1942. godine, Glaise je zatražio punu suradnju vlade NDH i vojnih vlasti s generalom koji će ubrzo biti imenovan zapovjednikom njemačkih jedinica u NDH. Pod „punom suradnjom” podrazumijevao je odluke o razmještanju svih jedinica NDH na čitavome području sjeverno od njemačko-talijanske demarkacijske linije, sporazum između glavnog zapovjednika i čelništva vojske NDH o promjenama u svim vojnim jedinicama i o najvažnijim pitanjima koja se odnose na organizacijsko planiranje, te odluke o imenovanjima najviših dužnosnika vojnih snaga NDH. Glavni zapovjednik usto je trebao imati i primjeren utjecaj na vojne sudove i prijeke sudove u slučajevima kad su se bavili postupcima u suprotnosti s nalogima i pravilima Wehrmachta. Glaise je smatrao da bez takve suradnje niti jedan zapovjednik snaga ne može uspješno ispuniti iznimno tešku i važnu zadaću koju mu je povjerio Führer. Iz obzira prema osjetljivim Talijanima, te kako ne bi izazvali ogorčenje časnika NDH, Glaise je Paveliću predložio da s novim dogovorom upozna jedino najbliže vojne savjetnike. Glaise je usto poduzeo korake kojima je htio zajamčiti da vlada NDH posve shvaća svoj položaj prema njemu kao glavnom njemačkom opunomoćeniku. Memorandum o razumijevanju odnosa njemačkoga glavnog opunomoćenika u NDH prema vladi NDH i vojnim snagama NDH, te o zadaćama dviju strana proisteklima iz novog rasporeda, Glaise i Pavelić potpisali su 10. studenoga 1942. godine.⁹³

Kako su se sabotaze na prugama u NDH intenzivirale, Nijemci su u to vrijeme u NDH utemeljili i Njemački stožer za željezničku sigurnost (*Deutscher Eisenbahn-Sicherungsstab Kroatien*), sa zadaćom osiguranja željeznica. Na taj je način dio njemačkih jedinica koji je dotada obavljao tu zadaću trebao biti oslobođen za druge zadaće. Do sljedećeg svibnja snage angažirane na zaštiti glavnih komunikacija sastojale su se od triju bojna njemačke teritorijalne obrane i oko 12.000 vojnika NDH.⁹⁴

Tako su do studenoga 1942. Nijemci – bez obzira na držanje prema Tali-

janima – stekli puni nadzor nad vojnim snagama NDH i vojnim operacijama... područjima sjeveroistočno od njemačko-talijanske demarkacijske linije, te je na taj način počela nova faza u vojnoj i političkoj suradnji Njemačke i NDH.

Ovdje možemo spomenuti i da je Glaise u rujnu preporučio nekoliko konkretnih političkih promjena uz nove vojne dogovore u NDH. Predložio je da Reich pritisne vladu NDH kako bi zaustavila bezumni ustaški teror protiv srpskoga stanovništva, koji je samo jačao ustanak, kako bi zaustavila ustaško bezakonje i obuzdali Ustaški pokret i Ustašku vojnici, te iz državnih i stranačkih organizacija, bez obzira na položaj, prije nove reorganizacije uklonili sve pojedince koji su skrivili takve aktivnosti ili ogrezli u korupciju.⁸ Iako se ustaški teror s vremenom ponešto smanjio, Glaiseove preporuke za promjene u političkome sustavu NDH nikad nisu provedene, a nova njemačka politika, uvedena u jesen 1942, kao i kasnije promjene koje su dovodile do sve većeg njemačkoga političkog i vojnog sudjelovanja u životu NDH, nisu uspjele pacificirati zemlju.

Do sve većeg nadzora Njemačke nad NDH nipošto nije došlo prerano. Početkom studenoga 1942. glavnina partizanskih snaga, koja je još od lipnja s graničnog područja Bosne, Hercegovine i Crne Gore napredovala na sjeverozapad, došla je do rijeke Une i uspostavila poveznicu između oslobođenog teritorija u Bosni i oslobođenih područja Like, Korduna i Banije. To je značilo da se oslobođeno područje protezalo u duljini od oko 250 kilometara i širini od 40 do 70 kilometara, u samome srcu NDH, uglavnom u talijanskoj okupacijskoj zoni. Njemačko i talijansko zapovjedništvo, uz određeno sudjelovanje oružanih snaga NDH, dugo su raspravljali o novonastaloj situaciji, na koncu odlučivši poduzeti veliku združenu operaciju s ciljem eliminiranja partizanske opasnosti i razoružavanja četnika u talijanskoj zoni. Bila je to operacija Weiss (Četvrta neprijateljska ofenziva u partizanskoj terminologiji), u kojoj su sudjelovale njemačke, talijanske, ustaške, domobranske i četničke snage iz talijanske okupacijske zone. Operacija je zahtijevala dovođenje novih njemačkih jedinica u NDH, a među njima je bila 7. SS dobrovoljačka divizija Prinz Eugen, te 369. pješačka divizija, prva legionarska divizija NDH. Operacija Weiss, koja je trajala od sredine siječnja do sredine ožujka 1943. godine, nanijela je partizanima teške gubitke, te je, nakon nekoliko međusobno povezanih faza, uspjela glavninu partizanskih snaga potisnuti prema jugoistoku, na lijevu obalu Neretve. No partizanske snage akcijom ipak nisu onesposobljene. Štoviše, između sredine ožujka i sredine svibnja 1943. partizanske su snage nanijele nenadoknadive gubitke četnicima u istočnoj Hercegovini i jugoistočnoj Bosni, čime je praktički posve eliminirana prijetnja NDH od strane Mihailovićevih četnika. Sredinom svibnja Nijemci su pokrenuli još jednu veliku združenu akciju, operaciju Schwarz (Peta neprijateljska ofenziva), protiv partizana u

Gori. Trajala je do sredine lipnja i njome su partizanima također nanijeti teški porazi, ali ni ta operacija nije postigla glavni cilj, jer je najveći dio glavnine partizanskih snaga uspio pobjeći u sjeveroistočnu Bosnu.⁹⁶

U sklopu priprema za operaciju Weiss postignut je i sporazum Nijemaca i vlade NDH od 17. siječnja 1943, kojim su njemački zapovjednici dobili izvršne ovlasti u svojim područjima djelovanja, odnosno između Save i njemačko-talijanske demarkacijske linije. Kako bi sporazum stupio na snagu, vlada NDH je 18. siječnja 1943. izdala Zakonski ukaz o uvođenju izvanrednog režima kojim je u slučaju proglašenja izvanrednog stanja omogućen prijenos izvršne vlasti na zapovjednika ili nekoga drugog, unaprijed dogovorenog dužnosnika na određenom području.⁹⁷ I premda je prijenos izvršne vlasti na njemačke generale u pojedinim područjima bio važan u načelu, jer je značio narušavanje suverenih prava države NDH, u praksi nije imao osobitu važnost. Nijemce su prije svega zanimala vojne operacije, a njemačka vojna zapovjedništva imala su tek minimalan broj osoblja za vladine upravne poslove, od kojih su tek rijetki tečno govorili srpsko-hrvatski. Civilna uprava ostala je u rukama vlasti NDH, no pod njemačkom vrhovnom vlašću i nadzorom. Nijemci su usto morali odobriti imenovanja viših upravnih dužnosnika u tim područjima, a u pojedinim slučajevima ulagali su veto na prijedloge vlasti NDH. Budući da su Nijemci i službeno priznavali NDH kao suverenu zemlju, u njoj, kao ni u nekom njezinu dijelu, nisu mogli organizirati okupacijsku vlast, pa je njihov utjecaj na civilnu upravu u NDH bio ograničen.⁹⁸ No smatrali su da je i nužno i korisno imati izvršne ovlasti u dijelovima NDH koji su od velike vojne važnosti, što se vidi iz činjenice da su te ovlasti, nakon što su im u rujnu 1943. oduzete, njemačkim generalima vraćene u svibnju 1944, na temelju novog sporazuma, te su ih zadržali do konca rata (vidi sljedeće poglavlje).

Nema sumnje da je Paveliću položaj na čelu porobljene zemlje bio nelaгодan, no budući da je njegova vlast ovisila o njemačkoj nazočnosti u NDH, dobro je pazio da ne izgubi potporu Nijemaca. Njegova se nervoza odražava i u Glaiseovu memorandumu u kojem izvještava o susretu s Pavelićem 27. siječnja 1943, za vrijeme operacije Weiss: „Izvan okvira dnevnog reda sastanka, Poglavnik je upitao nije li istina da ga Wehrmacht namjerava ukloniti s dužnosti. General [Glaise] izrazio je mišljenje da aktualne okolnosti nisu prikladne za takve eksperimente.”⁹⁹

Njemački zapovjednici u NDH, a osobito Glaise, silno su se trudili ojačati vojnu moć NDH za služenje Reichu. Ubrzali su formiranje legionarskih divizija iz NDH, koje su njemački zapovjednici iz viših ešalona smatrali najdjelotvornijim načinom udruživanja oružanih snaga NDH s njemačkim zapovjednim i četničkim osobljem. Usto su pomno reorganizirali, razvijali i uvježbavali čiste vojne jedinice NDH, ponajprije četiri brdske brigade i četiri lake pješačke brigade, od kojih je svaka imala po tri do četiri bojne. Za potrebe provedbe

obuke, Nijemci su za svaku brigadu izdvojili oko 50 časnika, te 350 dočasnika i vojnika. Glavni zapovjednik njemačkih jedinica u NDH također je pomogao u reorganizaciji drugih snaga NDH, ponajprije petnaest pukovnija s rezervistima iz nekadašnje austrougarske i jugoslavenske vojske.¹⁰⁰

Nijemci su u to vrijeme imali još jedan plan: Slavoniju, žitnicu Hrvatske i NDH u cjelini, koja je dijelom bila pod partizanskim nadzorom – proglasiti operativnim područjem u kojem bi njemački zapovjednici imali najviše izvršne ovlasti, uz pomoć pokrajinskih vlasti NDH. U izvještaju od 20. travnja 1943. Glaise se potužio da utjecaj vlasti NDH na pokušaje pacificiranja u tom dijelu zemlje „nanosi štetu i ometa” njemačko djelovanje. U neslužbenom radnom pismu pukovniku Schuchardtu od 26. svibnja 1943, nakon opisivanja raznih operacija protiv partizana u Slavoniji, primjećuje: „U mnogim često vrlo nepristupačnim i gusto pošumljenim gorskim formacijama koje se dižu iz plodnih ravnica okupljaju se nove borbene jedinice koje pljačkaju taj kraj. U tim područjima, u kojima nema jače njemačke ili – ali samo uvjetno – vojne jedinice NDH koja pod nadzorom drži teren, završavaju svi oblici državne vlasti i zemljom vladaju partizani.”¹⁰¹ Glavni je cilj plana bio osigurati žetvu u tom području za potrebe vlade NDH (nesumnjivo i njemačke vojske) i zajamčiti da urod ne padne u ruke partizanima.

Nijemci su pritom od NDH željeli izvući i što više ljudstva, osobito 1943. godine. Poruka koju je 5. lipnja 1943. Kasche uputio svome ministarstvu, a u kojoj govori o planovima Nijemaca da u NDH (kao i u Bugarskoj i Slovačkoj) unovače dobrovoljce za služenje u jedinicama protuzračne obrane na području Reicha govori o Pavelićevoj spremnosti da osigura ljudstvo za te potrebe u mjeri u kojoj je na raspolaganju. No Kasche je istaknuo i već u tijeku nekoliko drugih pokušaja pridobivanja ljudstva NDH – za razvoj oružanih snaga NDH i formiranje hrvatskih legionarskih divizija iz NDH, za Waffen SS, te njemački Luftwaffe i ratnu mornaricu, za novostvorene mješovite SS odrede sastavljene od vojnika iz Reicha i NDH, za rad u njemačkoj industriji i poljodjelstvu, te među hrvatskim folksdojčerima, posebno novačenje za Waffen SS. Kasche je izvijestio i da se dio novačenja u NDH odvija na temelju nekoliko sporazuma između NDH i Reicha, ali da se dio provodi bez ikakvih službenih sporazuma. Nadalje, vojni obveznici u NDH često se mobiliziraju u isto vrijeme kad se novače i dobrovoljci, što stvara mnogobrojne političke probleme i izaziva veliku ogorčenost. Stoga je predložio da se s vlastima NDH povedu razgovori kojima bi se taj problem riješio.¹⁰²

Od samog početka postojanja NDH Nijemci su imali poseban izvor moći u organiziranoj, iako razmjerno malobrojnoj njemačkoj manjini. Godine 1941, prema njihovim vlastitim procjenama, folksdojčera je u NDH bilo između 140.000 i 150.000, a živjeli su uglavnom u bogatim poljodjelskim područjima

Slavonije i Srijema, uz manji broj u tadašnjoj samoj Hrvatskoj i sjevernoj Bosni. Drugi njemački i jugoslavenski izvori ukazuju na to da je u travnju 1941. na području NDH živjelo oko 170.000 folksdojčera, što je izgleda i točniji podatak. U Slavoniji i Srijemu folksdojčeri su bili potomci i ranijih doseljenika, koji su onamo stigli još u 18. stoljeću, nakon što su Habsburgovci te krajeve oslobodili od osmanske vlasti, i kasnijih doseljenika, koji su stigli u drugoj polovici 19. stoljeća.¹⁰³ U Bosni su bili potomci doseljenika koji su tamo došli nakon 1878, kad je to područje zauzela Austro-Ugarska. Kulturno i političko središte folksdojčera u NDH tijekom rata bio je Osijek.

U predratnoj Jugoslaviji, kao što smo već naveli u prethodnome poglavlju, njemačka je manjina imala vlastitu kulturnu organizaciju (Kulturbund) i tisak, zasebnu političku stranku, te razne poljoprivredne, kreditne i zdravstvene zadruge. Gotovo 80% folksdojčera pripadalo je Katoličkoj crkvi. Kako su živjeli u najbogatijim poljoprivrednim područjima Jugoslavije, bili su najnapredniji poljodjelci u zemlji, te osiguravali velik dio stoke i poljodjelskih proizvoda za tržište.

Potkraj tridesetih godina 20. stoljeća sve njemačke manjinske organizacije u Jugoslaviji i gotovo cjelokupno njemačko stanovništvo došli su pod nadzor mladih pronacistički orijentiranih elemenata, koji su održavali tijesne veze s vlastima Reicha, te provodili njihove naloge. Neposredno uoči i tijekom kratkotrajnog Travanjskog rata 1941. godine, jugoslavenski folksdojčeri, pod vodstvom tih pronacističkih elemenata i njemačkih agenata, djelovali su kao pripadnici pete kolone.¹⁰⁴

Kao što smo već naveli, nakon podjele Jugoslavije u travnju 1941, njemačka je manjina ostala u četiri različite države. Jugoslavenski dio Banata postao je dijelom okupirane Srbije, ali su njime upravljali mjesni folksdojčeri pod izravnim nadzorom njemačkih okupacijskih vlasti u Beogradu. Bačka, Baranja, Međimurje i Prekomurje pripojeni su Mađarskoj, dok su Nijemci u tim krajevima potpali pod organizacije njemačke manjine u Mađarskoj. U sjevernome dijelu Slovenije, koji je zauzela Njemačka, živjela je većina slovenskih folksdojčera, osim na području Kočevja (Gottschee) u južnome dijelu, koji je pripojila Italija, a koji su preseljeni potkraj 1941. i početkom 1942. godine. Na koncu, u Slavoniji i Srijemu u NDH živjela je podosta brojna njemačka manjina.

Pri organiziranju svih folksdojčera u svim zemljama ili područjima koja su se našla pod njihovim formalnim ili stvarnim nadzorom, Nijemci su se pridržavali niza općih načela. U svim područjima folksdojčeri su organizirani kao autonomno tijelo. Stekli su sva prava u pogledu lokalne uprave, školstva, gospodarstva, političkih i omladinskih organizacija, te jezika. Oni koji su služili u njemačkim jedinicama stekli su njemačko državljanstvo, ali su pri tom zadržali i državljanstvo zemlje u kojoj su se rodili. Na koncu, folksdojčere

su njemačke vlasti mogle naseliti i u druga područja u državi, ili čak u druge države ili okupirana područja, ili ih prebaciti na područje Reicha.¹⁰⁵

Ubrzo nakon utemeljenja NDH, njemačka je manjina formalno i otvoreno postala produženom rukom Trećeg Reicha, te je počela raditi na promicanju njegovih ciljeva. Poseban status unutar NDH, praktički status države u državi, utvrđen je ukazom od 21. lipnja 1941. godine. Nizom drugih ukaza i uredba uređena su pitanja njemačkih škola, status članova njemačke manjine na dužnostima u vlasti NDH, folksdojčerske milicije u sastavu Ustaške vojnice i tako dalje. Drugim sporazumima između Njemačke i NDH uređivala su se pitanja služenja pripadnika njemačke manjine u njemačkim oružanim snagama. Vođa folksdojčera u NDH, kojeg je izabrala organizacija *Volksdeutsche Mittelstelle*, bio je Branimir Altgayer, koji je na toj funkciji bio tijekom čitavog rata. No kritike na račun njegova obnašanja funkcije dolazile su i iz službenih i iz privatnih izvora, a mnogi regionalni i lokalni vođe djelovali su, čini se, manje-više na svoju ruku.¹⁰⁶

Talijanima nije bio ni najmanje prihvatljiv poseban status koji su folksdojčeri stekli u NDH. Prema riječima ministra vanjskih poslova Lorkovića, visoki dužnosnik talijanskoga Ministarstva vanjskih poslova, Luca Pietromarchi, potužio se u studenome 1941. poslaniku NDH u Rimu „da prema njegovu mišljenju Nijemci nisu ozbiljni u vezi sa suverenitetom NDH ako traže provedbu takvih zakona [poput ukaza od 21. lipnja 1941]”. Osobito mu je smetalo što folksdojčeri prisežu na odanost Hitleru. Slične stavove iznio je general fašističke milicije Eugenio Coselschi, predstavnik Fašističke stranke pri ustaškome pokretu u Zagrebu, kao i poslanik Casertano. Potonji je primijetio da bi Italija, da je znala da će NDH biti njemački protektorat, u travnju i svibnju 1941. tražila drukčije granice.¹⁰⁷ No te opaske nisu postigle nikakav učinak.

Prva vojna formacija folksdojčera u novoformiranoj NDH bila je *Einsatzstaffel der Deutschen Mannschaft* (iako se dio jugoslavenskih folksdojčera samoinicijativno pridružio njemačkim formacijama SS-a i prije travnja 1941.). Jedinica je formirana zakonskim ukazom od 31. srpnja 1941, u znak „zahvalnosti za usluge koje je njemačka narodna skupina pružila u održavanju reda, uspostavi novog poretka, te razoružanju bivše jugoslavenske vojske tijekom stvaranja NDH”. Iako je djelovala u sastavu Ustaške vojnice, njezina glavna zadaća bila je zaštita folksdojčerskih zajednica u zemlji. Do lipnja 1942. njome je zapovijedao Willibald Keller, do travnja 1941. kapetan u jugoslavenskoj vojsci. Prema ukazu od 31. srpnja, snaga *Einsatzstaffela* bila je ograničena na jednu bojnu. No kako je folksdojčerskim zajednicama trebalo više zaštite od gerilskih snaga u unutrašnjosti NDH, *Einsatzstaffel* se postupno širio, te je 1. lipnja 1942. imao 1500 časnika i vojnika. Dodatnim sporazumima s vladom NDH stvorene su dvije rezervne bojne koje su u isto to vrijeme ukupno imale 1200 pripadnika.¹⁰⁸

Prema sporazumu između njemačke vlade i vlade NDH od 16. rujna 1941, muškarci primjerene dobi iz redova folksdojčera trebali su služiti u zasebnim jedinicama vojske NDH. Deset posto novaka svake se godine upućivalo na služenje u njemačkim formacijama, s vremenom isključivo u jedinicama SS-a. Njemačka je neprestano tražila sve više ljudstva, a za jedinice SS-a osobito je tražila što je bilo moguće više pripadnika njemačke manjine (a kasnije i drugih skupina) u savezničkim i okupiranim zemljama, pa tako i NDH. Tako je početkom lipnja 1942. *Reichsführer* SS-a Himmler predložio da svi pripadnici njemačke manjine u dobi između 17 i 30 godina uđu u sastav 7. divizije SS-a Prinz Eugen. Von Ribbentrop je zamolio Kaschea, 14. srpnja 1942, da s vladom NDH dogovori da svi muški folksdojčeri u NDH, koji pripadaju toj kategoriji, budu stavljeni na raspolaganje SS formacijama. To je dogovoreno razmjenom nota dviju vlada 21. rujna i 10. listopada 1942, nakon čega su svi muškarci u dobi od 17 do 35 godina iz redova folksdojčera imali pravo dobrovoljno se prijaviti u SS jedinice. Daleko veći broj muškaraca pristupio je SS jedinicama zbog pritiska folksdojčerskih organizacija nego svojevolutno. Do 1. travnja 1943. dvije akcije novačenja dovele su do toga da je 10.270 folksdojčera stupilo u njemačke vojne jedinice, a 5000 folksdojčera u jedinice vojske NDH, uz još 2900 zaprimljenih prijava. Posebnim protokolom od 24. travnja 1943. uspostavljene su mješovite redarstvene i oružničke snage Reicha i NDH u kojima su služili stariji folksdojčeri (vidi dolje). Glavni zapovjednik tih formacija, brigadni vođa SS-a i policijski general major Konstantin Kammerhofer (u mojoj knjizi *Četnici u Drugom svjetskom ratu* pogrešno naveden kao Viktor Kammerhofer), kao predstavnik *Reichsführera* SS-a u NDH, kasnije je imenovan i njegovim predstavnikom za pitanja folksdojčera u NDH.¹⁰⁹

U srpnju 1943. više od 15% ukupno procijenjenog broja folksdojčera u NDH služio je na ovaj ili onaj način Reichu. Prema memorandumu sa sastanka o položaju folksdojčera u NDH i njihovu doprinosu njemačkim ratnim nastojanjima, održanom u njemačkom poslanstvu u Zagrebu 1. srpnja 1943, pripadnici njemačke manjine u to su vrijeme u službama bili raspoređeni na sljedeći način: 13.500 u policijskim i SS jedinicama u Reichu, 2500 u njemačkim policijskim snagama u NDH, 350 u Wehrmachtu, 700 kao tumači pri Wehrmachtu, 1600 u vojsci NDH i bojnama za zaštitu željeznica, 450 kao profesionalni vojnici u vojsci NDH, 2200 u organizaciji Todt (izvan područja Reicha), te 4500 kao radnici u Reichu – ukupno 25.800 muškaraca. Tijekom sljedećih dvadeset mjeseci, iz redova te manjine izvučeno je još više ljudstva. Folksdojčeri u NDH nekako su osjetili posljedice te činjenice, budući da ta, uglavnom poljodjelstvenolokrenuta skupina, baš i nije mogla priuštiti sebi gubitak gotovo svih radnosposobnih muškaraca. U izvještaju Willyja Requarda iz njemačkog poslanstva u Zagrebu od 1. srpnja 1943. stajalo je da je u pojedinim slavonskim selima 65 do 70% muškaraca u dobi od 17 do 60 godina u vojnoj službi ili na s ratom

povezanim poslovima i stoga odsutno od kuće. Zbog toga su teške poljoprivredne poslove obavljali uglavnom žene i djeca.¹¹⁰

Osim dogovaranja novačenja folksdojčera iz NDH u SS jedinice, Himmler je predložio i da se oni folksdojčeri iz NDH koji su izloženi velikoj opasnosti od snaga jugoslavenskog otpora, osobito u Bosni, presele u Reich. Prijedlog je u Berlinu naišao na određeno protivljenje, no Himmler je ipak odnio prevagu. te je 14. srpnja 1942. von Ribbentrop od Kaschea zatražio da s vlastima NDH dogovori preseljenje bosanskih folksdojčera u Reich.¹¹¹

Himmler se opravdano pribojavao za sigurnost njemačke manjine u Bosni. Ne samo ondje, nego i širom unutrašnjosti NDH, glavni je problem njemačke manjine bila zaštita od neprijateljski nastrojenih partizana. Zbog niza razloga folksdojčeri u NDH bili su omiljena partizanska meta: uglavnom su živjeli u selima i općenito ih se smatralo instrumentom u rukama njemačkih osvajača, masovno su sudjelovali u sastavu njemačkih jedinica koje su se borile protiv partizana, često su prisvajali imovinu srpskih obitelji protjeranih s tih područja ili obitelji čiji su pripadnici bili u partizanima, dok su u gradovima često prisvajali imovinu, obrte i tvrtke Srba i Židova. Do čestih trvenja dolazilo je i između pripadnika njemačke manjine i hrvatskoga stanovništva, jer su se Nijemci, kao povlaštena skupina, ponašali arogantno i posezali za najboljim dijelovima dostupnog plijena.

Folksdojčeri u NDH bili su izloženi različitim stupnjevima opasnosti, ovisno o lokaciji sela, intenzitetu gerilske aktivnosti, te ponašanju. U početku su najugroženiji bili Nijemci u sjevernoj Bosni, od kojih je većina živjela raspršeno među južnoslavenskim stanovništvom, a ne u zasebnim selima. Većina njih, oko 18.300 ljudi, evakuirana je u listopadu i studenome 1942. i preseljena u tzv. General-Gouvernement Poljsku (dio Poljske pod njemačkom vlašću, ali nije bio pripojen Njemačkoj). Potkraj rata većina ih se preselila na područje Starog Reicha. Nakon studenoga 1942. u Bosni se održalo tek nekoliko kompaktnih njemačkih sela.¹¹²

Kako bi je oslobodio partizanske opasnosti, Himmler je zapravo namjeravao do rujna 1942. iz NDH evakuirati čitavu njemačku manjinu, a Altgayer je u poslijeratnim iskazima priznao da je i on zagovarao evakuaciju. No plan nije proveden zbog protivljenja, političke prirode, njemačkog Ministarstva vanjskih poslova i Kaschea.¹¹³ Nakon toga je preseljenje folksdojčera iz NDH u sigurnija područja u NDH ili Njemačkoj prekinuto do daljnjega.

Tijekom većeg dijela 1943. godine nije bilo organiziranog prebacivanja folksdojčera ni unutar NDH, ni izvan njezinih granica. No kako je partizanski pritisak jačao, sve veći broj folksdojčera bio je prisiljen napustiti sela. Potkraj 1943. Kammerhofer i Altgayer organizirali su evakuaciju folksdojčera iz nesigurnih područja u zapadnoj Slavoniji. Prema Andreasu Rührigu, Kammerhoferovu načelniku stožera, do 18. prosinca 1943. godine 3593 folksdojčera su

otjerana ili su izbjegla s tih područja, a od tada do 14. travnja 1944. godine 3643 obitelji sa 16.613 članova sustavno su evakuirali Waffen SS i druge organizacije njemačke narodne skupine koje su se bavile preseljenjima. Dio evakuiranih smješten je kod folksdojčerskih obitelji na području Osijeka, dok su drugi upućeni u istočni Srijem, na imanja Srba koje su ubili ustaše, ili su pobjegli u Srbiju ili se pridružili gerilskim snagama, pa im je imovinu zaplijenila vlada NDH.¹¹⁴

Kammerhoferovi potezi izazvali su velika trvenja među samim folksdojčerima, među njemačkim predstavnicima u NDH, ponajprije Kascheom, te Kammerhoferom i njegovim suradnicima, kao i između njemačkog Ministarstva vanjskih poslova s jedne i Ureda *Reichsführera* SS-a i *Volksdeutsche Mittelstelle* u Berlinu, s druge strane. Kammerhofera i Altgayera kritizirali su jer se prije preseljenja nisu posavjetovali ni s Kascheom, ni s vladom NDH. Dio evakuiranih tužio se da je postupak bio nepotreban, nedovoljno pripremljen i neprimjereno proveden. Drugi su kritizirali naseljavanje evakuiranih na imanja koja je vlada NDH zaplijenila Srbima. U travnju 1944, njemačko Ministarstvo vanjskih poslova zatražilo je od Himmlera da prekine s preseljenjima sve dok se ne razmotre politički aspekti takvih postupaka.¹¹⁵ Tijekom sljedećih četiripet i jeseci čini se da nije bilo evakuacija iz NDH, niti unutarnjih preseljenja folksdojčera.

Kako se rat počeo primicati završetku, njemačka je manjina imala sve više razloga za strah. Prema jednom izvještaju njemačkih obavještajaca o situaciji u NDH u rujnu 1944, nakon što je Bugarska prešla na sovjetsku stranu, najtvrdokorniji pripadnici manjine bili su uvjereni da će ih vlasti odvesti na sigurno. Drugi, koji su ranije živjeli kao Hrvati, ali su se 1941. počeli izjašnjavati kao Nijemci, počeli su se malo-pomalo vraćati u hrvatsku zajednicu. Dio onih koji su naseljeni u istočni Srijem vratio se u svoja sela u Slavoniji i stupio u kontakt sa srpskim stanovništvom i partizanima. Mnogi mladi ljudi pozvani na radnu obavezu odbili su poziv, dok su neki čak počeli surađivati s partizanima. Tijekom čitavog rata partizani su poticali folksdojčere da pristupe njihovim redovima. U kolovozu 1943. organizirali su četu Ernst Thälman, koju su uglavnom činili folksdojčeri iz zapadne Slavonije, a godinu kasnije i drugu takvu četu, *Freies Deutschland*.¹¹⁶

Nijemci nisu iznevjerili folksdojčere koji su računali na spašavanje. U posljednja tri mjeseca 1944. proveli su masovnu evakuaciju folksdojčera s čitavog europskog jugoistoka, a osobito jugoslavenskog Banata, Bačke i NDH. Prema sporazumu postignutom između Kammerhofera i Altgayera, evakuacija folksdojčera iz NDH u Reich provedena je u tri faze, iz triju zona. Prva je evakuacija počela 1. listopada, druga je uslijedila 20. listopada, dok je treća započela posljednjih dana listopada. Prema planu, trebalo je evakuirati 150.000 osoba, no kako je velik broj bio u raznim njemačkim službama i kako su neki

odbijali otići, stvarni je broj, prema izvještaju o evakuaciji koji je pripremio VOMI, bio između 90.000 i 100.000 osoba. Vlasti su ljudima pomagale da (vlakom ili kolima) ponesu što više pokretnina. Pritom nije donijeta odluka o tome što će se dogoditi s njihovim nekretninama, no formirane su nove domobranske jedinice koje su ostale čuvati imovinu. Prema izvještaju VOMI-ja iz studenoga 1944, do 7. studenoga iz NDH je evakuirano ukupno 90.000 folksdojčera. Budući da je 1942. iz Bosne evakuirano 18.300 folksdojčera, da je 28.000 hrvatskih Nijemaca služilo u Waffen SS, a oko 15.000 radilo na području Reicha (a dio bio u domobranskim jedinicama koje su još bile u NDH), njemačke su vlasti evakuaciju smatrale vrlo uspješnom.¹¹⁷

Njemačka manjina, koja je stoljećima u miru živjela u raznim dijelovima Jugoslavije, Rumunjske i Mađarske, te u velikoj mjeri doprinosila gospodarstvima tih zemalja, u nacističkim je rukama postala važnim sredstvom pokoravanja i eksploatiranja tih područja tijekom rata. Dio vođa Reicha, pa i samih dunavskih folksdojčera, čak je sanjario o tome da bi folksdojčeri mogli poslužiti kao temelj za stvaranje njemačke podunavske države, bastiona za novu dominaciju na području jugoistočne Europe. Umjesto da ostvare taj san, folksdojčeri su u jesen 1944. morali biti masovno evakuirani u Reich, kako bi se spasili od masovne odmazde. Tisuće folksdojčera iz Banata i Bačke koje nije bilo moguće evakuirati završile su nakon listopada 1944. u SSSR-u, a kasnije su izručeni Njemačkoj.

Po završetku rata oko 30.000 folksdojčera ostalo je na području bivše NDH. Budući da su mnogi pomagali nacističkoj Njemačkoj, nova jugoslavenska vlada okupila ih je u logorima i većinu izgnala u Njemačku. Imovina protjeranih i evakuiranih folksdojčera nacionalizirana je i kasnije podijeljena obiteljima iz istog kraja čiji su domovi i imovina bili uništeni, i doseljenicima. Prema jugoslavenskome popisu stanovništva od 15. ožujka 1948, u Jugoslaviji je živjelo tek 55.337 osoba njemačke nacionalnosti.¹¹⁸

I kao *Reichsführer* SS-a i prvi čovjek njemačke policije i kao povjerenik Reicha za jačanje njemstva u inozemstvu posredstvom VOMI-ja, Heinrich Himmler od samog je početka sudjelovao u pitanjima povezanim s folksdojčerima u NDH. Pomogao je u dogovaranju iznimno povoljnog statusa njemačke manjine u NDH, dok je VOMI za vođu izabrao Altgayera.

Himmlerova uloga u NDH dodatno se povećala zbog nastavka gerilskog otpora i navodne nesposobnosti policije i vlasti NDH – ustaša – da pacificira i valjano upravlja područjima koja su njemačke i snage NDH očistile od pobunjenika. Od proljeća 1943, kao zapovjednik za gušenje gerilskih snaga (*Bandenbekämpfung*), Himmler je u velikoj mjeri proširio SS i policijsku organizaciju u NDH formiranjem posebne SS divizije za bosanskohercegovačke muslimane, te posebnih jedinica tzv. Njemačko-hrvatskoga oružništva.¹¹⁹

Nijemci su mnogo očekivali od operacije Weiss, ofenzive širokih razmjera koju su protiv partizana pokrenuli 20. siječnja 1943. godine. Uz angažman njemačkih, talijanskih, domobranskih, ustaških i četničkih snaga, operacija Weiss trebala je dokinuti partizanske sabotaže na komunikacijama širom NDH i partizanske prijetnje područjima na kojima se proizvodio boksit. Uništenjem partizana nestala bi i potreba za držanjem velikog broja njemačkih jedinica u NDH. Talijani su pomalo nevoljko pristali razoružati četnike u svojoj zoni, ali nakon likvidacije partizana. Međutim, Nijemci su bili sumnjičavi prema sposobnosti administracije i policije NDH da održi mir i uspješno vlada područjima očišćenima od partizana. Bez toga, operacija Weiss i ne bi imala osobitog smisla. Nijemci su stoga zaključili da je u NDH nužno oformiti posebne mješovite policijske snage Reicha i NDH koje će osiguravati pacificirana područja. Inicijativa je potekla od Alexandera Löhra, glavnog zapovjednika za jugoistočnu Europu, odgovornog za pacificiranje NDH. No kako je održavanje reda i mira policijski posao i kako je Himmler bio zadužen za sve operacije protiv gerilskih snaga na njemačkim ratištima, njega je zapala i zadaća da oformi i nadgleda policijsku i žandarmerijsku organizaciju i njezino djelovanje u NDH.¹²⁰

Nakon niza razgovora na visokoj razini među predstavnicima oružanih snaga, SS-a i policije, Hitler je 10. ožujka 1943. izdao naredbu o korištenju mješovitih SS oružničkih i redarstvenih jedinica NDH i Reicha radi postizanja „konačnog pacificiranja područja u NDH oslobođenih od komunista”. Odredio je da za tu zadaću treba upotrijebiti domaće ljudstvo. Himmler je ovlasti za organiziranje i zapovijedanje tim snagama prenio na svog posebnog izaslanika, brigadnog vođu SS-a i policijskog general majora Konstantina Kammerhofera. Osim titule, koja je bila drukčija jer je NDH nominalno bila nezavisna, Kammerhoferov je položaj u biti odgovarao položaju višeg SS i policijskog vođe, generala Augusta Meysznera u Srbiji pod njemačkom okupacijom. Moglo se očekivati da će Himmler nastojati postići to da organizacija u NDH postane autonomnom, neovisnom ne samo o vlastima NDH, nego i o ostalim njemačkim službama i vlastima u NDH. Moglo se očekivati i da će i sama prirodna tog zapovjedništva odražavati Himmlerov prijezir prema ustašama, koje je smatrao „pljačkaškom ruljom”.¹²¹

Prema navodima iz memoranduma poslanstva NDH u Berlinu od 12. travnja 1943, vlada NDH je za predloženi plan prvi put doznala od Kaschea, početkom ožujka 1943. godine. Iako je odmah prosvjedovala, Kammerhofer je ubrzo stigao u NDH s približno 1000 njemačkih policajaca, a 7. travnja izvijestio je vladu o svome planu da jedinice s po trojicom ljudi uputi da preuzmu zapovjedništvo nad približno 540 žandarmerijskih postaja u NDH. Usto je namjeravao proširiti snage ljudstvom iz redova folksdojčera, kao i oružanim snagama NDH, te ih svi odjenuti u njemačke odore. Pavelić i Lorković ponovno su se pobunili,

navodeći brojne primjedbe: formiranje takve policije narušavalo bi suverenitet NDH, bio bi to pravi dar za neprijateljsku propagandu, kao znak potpune predaje suvereniteta NDH, dovelo bi do neugodnih posljedica po odnose NDH s Italijom, koja je prema Sporazumu o jamstvima i suradnji imala suradnike pri oružništvu NDH, te bi pojačalo sukobe između hrvatskoga stanovništva i folksdojčera.¹²²

Umjesto da odustanu od plana, Nijemci su ga proširili. U početku su razmišljali o tome da će mješovite redarstvene i oružničke organizacije postaviti jedino u područjima u kojima njemački zapovjednici imaju izvršne ovlasti tj. između Save i njemačke demarkacijske linije. Kad se to pokazalo odviše restriktivnim rješenjem, Visoko zapovjedništvo oružanih snaga i Himmler dogovorili su se da će iste organizacije oformiti i u područjima sjeverno od Save, koja su strogo službeno bila područje odgovornosti njemačkoga glavnog opunomoćenika u NDH, Glaisea, iako ni ondje nije imao izvršne ovlasti. Kad je Kammerhofer Glaiseu priopćio vijest o novome širenju moći, ovaj je u cijelosti podržao plan, vidjevši u Kammerhoferovoj policiji „produljenu ruku njemačkih okupacijskih snaga”. Prema Himmlerovoj odluci od 21. lipnja 1943, čitava je NDH proglašena područjem prepunim gerilskih jedinica. Tako je područje jurisdikcije njegova predstavnika za protugerilske policijske organizacije prošireno na čitav teritorij NDH.¹²³

Valja, međutim, naglasiti da je Glaise jasno dao do znanja kako pacificiranje NDH smatra ponajprije političkim problemom koji je moguće riješiti jedino političkim promjenama. Prvim i ključnim korakom smatrao je pojašnjavanje njemačko-talijanskog kondominija u NDH. Usto je držao i kako Paveliću treba jasno dati do znanja da je, s obzirom na „uznemirujuće pogreške njegova režima u prošlosti, te intenzifikacija ratnih djelovanja u NDH, suverenitet NDH u daleko većoj mjeri svojevršno jamstvo za budućnost nego sadašnja činjenica”. Osim toga, zbog ranijih pogrešaka, zločina, te korumpiranosti članova Ustaške stranke, ustaški je pokret nužno odvojiti od vojske NDH i policije. Na koncu, odnos prema srpskom stanovništvu u NDH mora biti primjereniji – Srbi moraju postati ravnopravnima pred zakonom, mora im se jamčiti osobna i sigurnost imovine, te moraju steći umjereni udio u državnim službama. Ne postignu li te promjene ništa pozitivno, Glaise je predložio uspostavljanje svojevršne njemačke vojne uprave u NDH.¹²⁴

Nedugo nakon dolaska u NDH, 20. travnja 1943, Kammerhofer je izdao detaljnu preliminarnu naredbu o organizaciji mješovitih oružničkih snaga Reicha i NDH. Zemlja je podijeljena na pet područja, i na području pod talijanskom okupacijom, te na području pod njemačkom okupacijom, iako Kammerhofer nije predložio i organiziranje policijskih snaga na talijanskom teritoriju. Redarstvene su snage bile uniformirane (*Ordnungspolizei*), a na čelu im je bio zapovjednik redarstva. Pod njim su bili područni redarstveni zapovjed-

nici, te regionalni i okružni (kotarski) redarstveni zapovjednici. Određeni broj pripadnika Sigurnosne policije (*Sicherheitspolizei*) bio je pridružen svim redarstvenim područjima, ovisno o potrebama.¹²⁵ Redarstvene i oružničke jedinice na najnižoj razini, s pet do osam pripadnika, s vremenom su formirane u stotinama mjesta. Naloženo im je da tijesno surađuju ne samo s mjesnim redarstvom i oružništvom NDH, nego i s upravnim dužnosnicima u NDH, poput gradonačelnika, te da po potrebi angažiraju mjesno stanovništvo. U slučaju novih vojnih operacija, mješovite jedinice policije SS-a i žandarmerije odmah bi potpale pod zapovjedništvo njemačkoga vojnog zapovjednika na svome području.

Sporazumom od 21. travnja 1943. između Pavelića i Glaisea, te protokolom koji je uslijedio 24. travnja, Himmlerov predstavnik u NDH dobio je dalekosežne ovlasti nad svim redarstvenim i oružničkim snagama NDH, naime, uglavljeno je osnivanje tzv. Njemačko-hrvatskoga oružništva. Bile su to zajedničke oružničke jedinice Reicha i NDH, odvojene od redarstva i oružništva NDH, no Kammerhofer je trebao ostvarivati najtješnju moguću suradnju s redarstvom i oružništvom NDH. Kad god bi sudjelovale u združenim operacijama, jedinice NDH su bile pod njegovim zapovjedništvom. Nadalje, svi ostali organi uprave NDH bili su dužni, kad se to od njih tražilo, pomoći davanjem zatraženih informacija. Također je dogovoreno da će broj potreban za popunu tih jedinica biti dosegnut i otvorenim regrutiranjem i premještajima iz postojećih jedinica oružništva NDH i ustaških jedinica. Pripadnici mješovitog oružništva trebali su nositi njemačke SS odore, a njezini članovi iz NDH i prikladne vrpce oko nadlaktice. Svi su trebali prisegnuti na odanost i Hitleru i Paveliću. Kao glavnog dužnosnika za vezu s tim snagama i za nadzor nad provedbom sporazuma od strane vlasti NDH, Pavelić je imenovao Mladena Lorkovića, ministra unutarnjih poslova. Prema planu, mješovito Njemačko-hrvatsko oružništvo trebalo je imati oko 20.000 pripadnika, među njima 2000 Nijemaca iz Reicha, 4000 do 5000 folksdojčera iz NDH, te 14.000 do 15.000 Hrvata. Sjedište Kammerhoferova zapovjedništva bilo je u Osijeku.¹²⁶

Budući da se protivila osnivanju Njemačko-hrvatskoga oružništva, od vlade NDH baš se i nije moglo očekivati da oduševljeno surađuje na provedbi protokola. Regrutiranje budućih pripadnika Kammerhoferove policije stoga je toliko usporeno odvijalo, da je Glaise čitav postupak nazvao pasivnim otporom.¹²⁷

Odluka o formiranju Njemačko-hrvatskoga oružništva te Kammerhoferov organizacijski plan pripremljeni su bez konzultacija s vladom NDH. Vlasti NDH su mogle prosvjedovati do mile volje, no Nijemci su svjesno vrlo široko umučili dogovor od 17. siječnja 1943. između vlasti NDH i njemačkih vlasti, kao i iz toga proistekli ukaz NDH od 18. siječnja 1943. o uvođenju izvanrednog režima u područjima u kojima njemačke jedinice sudjeluju u borbama.

Prema tim odredbama, u slučaju državne potrebe ili u područjima u kojima se odvijaju vojne operacije, moguće je uspostaviti izvanrednu vlast u sklopu koje izvršne ovlasti prelaze u ruke njemačkih vojnih zapovjednika.¹²⁸

Budući da su Talijani pomagali vlastima NDH u organiziranju i, u određenoj mjeri, obučavanju oružništva i redarstva, novi je njemački projekt kod njih pobudio veliko zanimanje. Glaise je talijanskim predstavnicima objasnio da nova mješovita policijska organizacija nema nikakve veze s redovnim policijskim snagama NDH, te da će joj isključiva zadaća biti obavljanje policijskih poslova i pacificiranja područja s kojih su vojnim operacijama očišćeni partizani.¹²⁹

Njemačke SS i policijske organizacije uvijek su nastojale povećati utjecaj, gdje god su djelovale. U NDH su to činile korištenjem njemačke manjine, Kammerhoferove organizacije, te 13. SS divizije Handžar u Bosni, kao i drugih njemačkih policijskih i obavještajnih organizacija. Njihov stari protivnik Kasche potužio se u izvještaju od 29. veljače 1944. da SS i policijske organizacije u istočnoj NDH provode vlastitu politiku i da će to naštetiti njemačkim interesima u NDH. U opširnijem izvještaju Ministarstvu vanjskih poslova, Kasche se 29. ožujka 1944. požalio na kaos koji vlada seljenjem 25.000 folksdojčera po Slavoniji, te je zatražio smjenu Kammerhoferova načelnika stožera Rühriga, koji je za to bio najodgovorniji. Usto je zatražio jamstva da će sudjelovati u rješavanju otvorenih pitanja između njemačke manjine i vlade NDH, kao u razdoblju prije nego što je Kammerhofer postao Himmlerovim predstavnikom.¹³⁰

Nakon nekoliko mjeseci, u poruci napisanoj 28. srpnja 1944, koja je, međutim, kako se čini, von Ribbentropu poslana tek 29. rujna, Kasche je podrobno kritizirao djelovanje Kammerhoferove organizacije. Među mnogobrojnim su zamjerkama bili i prigovori da organizacija nije ispunila Führerov nalog o pacificiranju područja s kojih su očišćeni komunisti, da ne surađuje s vlastima NDH, niti s njemačkim poslanikom, te da se proširila po čitavoj državi, umjesto da odabere područja na kojima može pružiti znatnu pomoć u pacificiranju. Nadalje, nije održala obećanja o zaštiti njemačke manjine, na primjeren način ne surađuje s Wehrmachtom, nego samostalno provodi vojne operacije, ne pomaže obuci oružnika NDH i ustaških jedinica, te se nadmeće i sukobljava s oružništvom NDH, umjesto da surađuje. Kasche je zaključio izvještaj navođenjem niza prijedloga za reorganizaciju SS policijskih i žandarmerijskih snaga kojima bi se njihove ovlasti toliko promijenile da bi postale gotovo neprepoznatljivima.¹³¹

U rujnu i listopadu 1944. Kammerhofer je podosta vremena posvetio planiranju i provedbi evakuacije najvećeg dijela njemačke manjine iz NDH na područje Reicha. U studenome se Kasche usprotivio Kammerhoferovoj očitom sklonosti da se ne obazire na utvrđenu politiku i proceduru, te ponovno

zatražio temeljite promjene u njegovoj organizaciji. Htio je postupno ukinuti Kammerhoferove snage u postojećem obliku, Hrvate vratiti u oružništvo NDH, a Kammerhoferovu funkciju udružiti s funkcijom policijskog atašea pri njemačkome poslanstvu. Umanjene jedinice, s njemačkim ljudstvom, uglavnom bi sudjelovale u obuci i savjetovanju redarstva i oružništva NDH, te u pacificiranju zemlje. No Kammerhoferove su snage tada već bile stavljene pod zapovjedništvo 2. oklopne armije, te su sudjelovale u vojnim operacijama zajedno s drugim njemačkim snagama i snagama NDH.¹³²

Ugled Himmlerove SS i policijske organizacije u NDH porastao je nakon imenovanja SS *Obergruppenführera* i generala Waffen SS-a Hansa-Adolfa Prützmann na mjesto glavnoga njemačkog opunomoćenika u NDH. Na tom mjestu 29. studenoga 1944. zamijenio je Glaisea. Prützmann je imao zadaću zastupanja interesa i Wehrmachta i SS-a i policije pri vladi NDH, no u NDH se zadržao tek nekoliko tjedana.

KAPITULACIJA ITALIJE

Nakon što su se anglo-američke snage u studenome 1942. iskrcale u Maroku i Alžiru i počele djelovati protiv njemačkih i talijanskih snaga u sjevernoj Africi, stekao se dojam da će Italija, po svoj prilici, postati prvom metom napada na europski kontinent. I doista, na konferenciji održanoj u drugoj polovici siječnja 1943. u Casablanci, Saveznici su odlučili da će u pogodnom trenutku napasti Siciliju i Sardiniju. Sicilija je zemljopisno bila najbliža brojnim savezničkim snagama u sjevernoj Africi, znalo se da su talijanska vlast i vojne snage slabi, a eliminacija jedne sile Osovine iz daljnjeg ratovanja bila je vrlo primamljiv cilj. Osim toga, SAD se zalagao za takvu operaciju i protivio savezničkom iskrcavanju na Balkanu. Posljednje njemačke i talijanske jedinice u sjevernoj Africi predale su se anglo-američkim snagama 12. svibnja 1943. godine. Nešto ranije, u prosincu 1942. godine, na ruskoj je fronti glavnina talijanske 8. armije uništena na rijeci Don¹³³, dok je njemačka katastrofa kod Staljingrada okončana 2. veljače 1943. godine.

U Jugoslaviji su talijanske jedinice u prvoj polovici 1943. zajedno s njemačkim, ustaškim, domobranskim i četničkim snagama, ali bez osobitih uspjeha, sudjelovale u operacijama Weiss i Schwarz usmjerenih protiv partizana. Istodobno su u ožujku Nijemci s Talijanima dogovorili okupaciju, navodno samo privremenu, područja zapadno od Mostara, u Hercegovini, u kojem se proizvodio boksit. Početkom svibnja, bez prethodnog dogovora s Talijanima, Nijemci su čitavu diviziju, te dijelove još triju divizija na više od mjesec dana prebacili u područja pod talijanskom okupacijom radi pokretanja operacije Schwarz protiv partizana i razoružavanja svih četničkih formacija kod kojih to bude moguće postići. Sredinom lipnja, nakon okončanja operacije Schwarz prema sporazumu s Talijanima zauzeli su dio Sandžaka, te bez dogovora u Hercegovinu doveli još snaga.¹³⁴ Osim što su im partizani preoteli dio teritorija, Talijani su u biti ostali i bez pojedinih dijelova Jugoslavije stečenih u travnju 1941, budući da su ih Nijemci od njih preuzeli još podosta prije njihove kapitulacije u rujnu 1943. godine.

Zbog sve slabije talijanske pozicije, gubitka ljudstva u Rusiji, te gubitaka

ljudstva i teritorija u sjevernoj Africi, odnose između Mussolinija i Hitlera, a osobito između talijanskog Vrhovnog štaba i Visokog zapovjedništva njemačkih oružanih snaga počela je obilježavati sve veća napetost. Već potkraj 1942. Mussolini je, uvjeren da sile Osovine više nikako ne mogu pobijediti u Rusiji, Hitleru savjetovao da „zaključi, na ovaj ili onaj način, poglavlje ratovanja s Rusijom, koje više nema smisla”.¹³⁵ Mussolini se nadao da će se Hitler nakon toga koncentrirati na borbu protiv zapadnih Saveznika na Sredozemlju, no do toga nije došlo. Talijansko je gospodarstvo bilo osobito slaba karika, jer je njegova slabost onemogućavala zemlju da vodi rat. U trenutku stupanja u rat, Italija gospodarski nije bila spremna ni za kratkotrajni sukob, a kako je rat odmicao, u gospodarskome je smislu sve više ovisila o Njemačkoj. Nijemci su iz Talijana iscijedili sve što su mogli, natjeravši ih da financiraju njemačke jedinice u Italiji, te odvozeći velike količine određene robe u Njemačku bez carinskog pregleda. Italija je, pak, o Njemačkoj ovisila ne samo po pitanju oružja, streljiva i zrakoplova, nego i po pitanju velikog broja različitih materijala i poluproizvoda, poput ugljena, čelika, kroma, gume, vune i nafte. Sve dok je Italija bila dostojan saveznik, Njemačka joj je osiguravala velik dio onoga što je tražila, no kad je oslabjela, Njemačka je sve više kasnila s isporukama, pa Italija tako više nije mogla nastaviti borbu.¹³⁶

Kako se talijanski položaj pogoršavao, i na bojišnicama i na domaćem planu, Mussolini je počeo pokazivati odlučno neslaganje u vezi s vođenjem vojnih pitanja, ne samo s Hitlerom i ostalim njemačkim vođama, nego i s vlastitim vodećim vojnim i političkim savjetnicima. Zbog toga je u najviše ešalone talijanske vlasti i vojske potkraj siječnja 1943. uveden niz promjena. Prvo je 31. siječnja smijenjen pronjemački nastrojeni načelnik Vrhovne štaba, maršal Ugo Cavallero, i zbog toga što je mogao poslužiti kao žrtveni jarac za katastrofe doživljene u sjevernoj Africi i Rusiji, ali i zbog neistinitih izjava i neslaganja s Mussolinijem. General Vittorio Ambrosio, koji ga je zamijenio, počeo je iz inozemstva u domovinu vraćati sve jedinice koje je bilo moguće povući, te je pojednostavio organizaciju Vrhovnog štaba i pokazao veću neovisnost u odnosu na Nijemce.¹³⁷ A onda je 5. veljače Mussolini reorganizirao kabinet. Najveća je žrtva bio njegov zet, grof Ciano, ministar vanjskih poslova, koji je, kako se činilo, već nekoliko mjeseci radio protiv Mussolinijeve politike. Mussolini je osobno preuzeo Ministarstvo vanjskih poslova, iako ga je zapravo vodio novi podtajnik, Giuseppe Bastianini, dotada guverner Dalmacije. Uslijedile su mnogobrojne kadrovske promjene na najvišim položajima, i u Rimu i među talijanskim zapovjednicima, civilnim upraviteljima, povjerenicima i diplomatima u inozemstvu, no ništa od toga nije poboljšalo sad već bezizlazan položaj Talijana.¹³⁸

Savezničke snage napale su Siciliju 10. srpnja 1943. i počele napredovati prema talijanskome kopnu. Saveznički zračni napadi na Milano, Torino i

Genovu u velikoj su mjeri onemogućili talijansku industrijsku proizvodnju, te dodatno oslabjeli moral. Talijanski je narod općenito bio posve demoraliziran i spreman zaključiti mir gotovo bez obzira na cijenu. I kralj Viktor Emanuel III i njegova svita, kao i niz najviših vojnih dužnosnika, još su ranije zaključili da Mussolini mora otići. Pitanje je glasilo samo kako ga i kada točno ukloniti. Ujutro 25. srpnja, nakon cjelonoćnog vijećanja, fašističko Veliko vijeće izglasalo je nepovjerenje Mussoliniju, što je kralj iskoristio kao formalni uzrok smjene. Prilikom audijencije kod kralja tog istog poslijepodneva, Mussolini je smijenjen, uhićen i zatočen.¹³⁹ Predvodnici pobune u Velikome vijeću očekivali su da će preuzeti nadzor i nad Fašističkom strankom i nad vladom. No vrhovno zapovjedništvo nad talijanskim oružanim snagama, koje je Mussolini prisvojio 29. svibnja 1941, prešlo je u kraljeve ruke, te je tako on s oružanim snagama preuzeo i vođenje zemlje, dok je maršal Pietro Badoglio stupio na premijersku funkciju. Iako je Badoglio najavio da će se Italija i dalje boriti na njemačkoj strani, većina je ljudi zaključila kako mu jednostavno treba vremena da dogovori predaju i prelazak Italije na savezničku stranu. Neposredni problem Badogliove vlade bila je „neutralizacija fašističkih snaga”, a general Roatta naredio je vojnim jedinicama da prema neredima postupaju krajnje strogo. Ipak, žrtava je bilo vrlo malo. To što je, nakon više od dvadeset godina apsolutne vlasti u Italiji, fašizam izdahnuo u miru jasno pokazuje da su mu ratne nedaće oduzele i posljednje atome snage i sposobnosti za život.¹⁴⁰

Promjenu režima obilježilo je podosta nespretnosti. Mnogi talijanski dužnosnici na visokim položajima, a osobito maršal Badoglio i generali Ambrosio i Roatta, nisu željeli preuzeti odgovornost za ključne odluke koje je trebalo donijeti, a naročito u presudnim danima prije i nakon kapitulacije.¹⁴¹ Nijemci su u međuvremenu, očekujući da će Italija prijeći na neprijateljsku stranu, pravodobno obavili sve potrebne pripreme i u Italiji i na Balkanu kako bi, čim se Italija preda, pokrenuli operaciju Achse.

Pripremajući se za promjenu strana, Talijani su dio jedinica iz Albanije i Crne Gore prebacili u Italiju, no najveći dio njihovih snaga na jugoslavenskome teritoriju i dalje je ostao razmješten na dotadašnjim područjima.¹⁴² Talijani su se pribojavali da bi masovnim povlačenjem snaga s Balkana mogli pokazati namjere, te da bi Nijemci mogli intervenirati i prije zaključenja dogovora sa Saveznicima. Nakon razmjerno kratkih pregovora koji su početkom kolovoza otvoreni između Italije i Saveznika, sporazum je postignut 3. rujna. Pet dana kasnije, 8. rujna, Italija je kapitulirala i prešla na savezničku stranu. Dan kasnije maršal Badoglio (koji je i dalje obnašao premijersku dužnost), kraljevski dvor, vlada i zapovjednici oružanih snaga automobilima su otputovali u Pescara, na jadranskoj obali, a odande ratnim brodom u Brindisi, iza savezničku liniju.¹⁴³ Talijanska vlada objavila je rat Njemačkoj 13. listopada 1943. godine.

Kao i kod predaje svake vojske, tako je i nakon kapitulacije talijanskim

snaga združeno talijansko zapovjedništvo, koje je odlučilo kojim će smjerom krenuti sve talijanske jedinice, prestalo postojati. Okolnosti u kojima su se nasle razne jedinice talijanske vojske razlikovale su se, kao i političke sklonosti njihovih zapovjednika. Badoglio će kasnije u memoarima napisati da je preko savezničkih obavještajaca talijanskim snagama prenio upute da se na Balkanu priključe partizanima, a da u Italiji formiraju gerilske jedinice. General Henry Maitland Wilson, saveznički zapovjednik za područje Sredozemlja, putem radija je za područje Jugoslavije objavio da su talijanske jedinice sad pod njegovim zapovjedništvom, te da ih Jugoslavija ne bi trebala onemogućavati u povlačenju u Italiju. Jugoslaveni je upozorio kako ne smiju dopustiti da ih Nijemci isprovociraju i uvuku u nove borbe s Talijanima, pozivajući ih da se bez borbe pokušaju domoći što više talijanskog oružja, vojne opreme i zaliha. Iako Wilson nije točno naveo na koga je mislio kad se obratio „Jugoslavenima” – partizane ili četnike – pojedine formulacije u tekstu pokazuju da je mislio samo na partizane. I Nijemci su izdali direktive svojim jedinicama u vezi s time kako postupati prema talijanskim snagama koje se nađu pod njihovim nadzorom. Za Talijane koji bi odbili nastaviti borbu na njemačkoj strani, surađivati s Nijemcima, ili otići u logore za ratne zarobljenike, uvjeti su bili iznimno strogi.¹⁴⁴

Potpunost talijanskoga sloma i posvemašnji raspad talijanskih snaga u Jugoslaviji najbolje ilustrira način na koji su se različite talijanske jedinice ponijele nakon neočekivane objave kapitulacije. Maleni dio snaga povukao se u Italiju brodovima, u mjeri u kojoj su to omogućili mjesni plovni kapaciteti. Druge su Nijemci uspjeli uvjeriti da se nastave boriti na njihovoj strani, na što se bilo još lakše odlučiti jer su Nijemci 12. rujna 1943. Mussolinija spasili iz zatočeništva u Gran Sassu, te ga odveli u Njemačku. Nijemci su te jedinice upotrijebili u sjevernoj Italiji, Sloveniji i NDH. Druge talijanske jedinice Nijemci su razoružali, pripadnike priveli kao ratne zarobljenike, te ih kasnije koristili kao radnu snagu. Treće su razoružale hrvatske kvislinške snage, pa su kasnije, nakon njemačke intervencije, pušteni. Neke jedinice, poput onih na području Dubrovnika, kratko su se borile protiv Nijemaca. Mnoge druge razoružali su jugoslavenski partizani, dok su se neke druge u borbama priključile partizanima.

Najgore su prošli talijanski časnici koje su Nijemci uhvatili nakon što su svojim vojnicima dopustili da ih razoružaju partizani ili nakon što su u pregovorima pristali na suradnju s njima. Najdramatičnija sudbina snašla je privremenog zapovjednika i časnike divizije Bergamo, stacionirane u Splitu, koji su dogovorili predaju, te prijenos oružja i zaliha, sa skupinom u kojoj su bila dvojica predstavnika partizana, dvojica britanskih časnika pridruženih partizanima, te američki časnik pridružen Britancima. Zaključenje predaje ponešto je kasnilo u odnosu na početni plan, pa su u međuvremenu njemačke snage

ušle u Split, uhitile zapovjednika i časnike, te razoružale većinu jedinica. Zapovjedniku i časnicima sudio je, prema zapovijedi feldmaršala Keitela, prijeki sud 7. SS divizije Prinz Eugen, te su osuđeni na smrt. Časnicima koji su sredinom kolovoza otišli u Italiju – generalu Emiliju Becuzziju, zapovjedniku divizije, admiralu Antoniu Bobbieseu, te jednom pukovniku – sudilo se u odsustvu te su također osuđeni na smrt. Tom prilikom smaknuta su tri generala i 47 časnika, a ubrzo nakon toga još su dvojica talijanskih generala i 29 časnika osuđeni na smrt i bili strijeljani.¹⁴⁵

Partizani su razoružali četiri kompletne talijanske divizije, te dijelove još devet divizija. Divizija Venezia i dijelovi divizije Taurinense, a obje su bile razmještene u Crnoj Gori, prešle su na njihovu stranu. Partizani su se domogli i velike količine talijanskoga oružja i vojnog materijala, što im je značajno pomoglo da izdrže sljedeću zimu. Talijanska je kapitulacija dovela i do općeg ustanka u većem dijelu područja koje su dotada bila anektirana ili okupirana od Talijana, te je partizanima omogućila da pojačaju snage s nekoliko novih divizija. U Sloveniji, kao što smo već naveli u 3. poglavlju, talijansko je teško naoružanje pomoglo partizanima da u razdoblju od 8. do 10. rujna poraze glavnu četničku jedinicu u Grčaricama, kao i, između 13. i 19. rujna, jednu veću skupinu bivših jedinica slovenskoga MVAC-a kod Turjaka.¹⁴⁶

Talijanski slom u NDH su pozdravili svi slojevi stanovništva. Ustaškome je režimu laknulo jer se riješio teškog talijanskoga pritiska i zahtjeva. No usto je bio svjestan činjenice da je za većinu ljudi talijanska kapitulacija tek prvi korak u slomu Osovine Rim – Berlin, te da sve što pridonosi porazu sila Osovine pridonosi i porazu ustaša. Proglasom od 10. rujna 1943. Pavelić je Rimske ugovore od 18. svibnja 1941. proglasio ništavnima, te je dijelove koje je Italija pripojila 1941. priključio NDH. Ponudu vojvodi od Spoleta da preuzme hrvatsku krunu povukao je 14. rujna.¹⁴⁷ Pavelić je usto htio NDH pridružiti i Zadar, Rijeku, veći dio Istre, te sjevernojadranske otoke, odnosno hrvatska područja koja su bila pod talijanskom vlašću tijekom međuratnog razdoblja, no u tom je nastojanju naišao na njemačke izgovore i protivljenje. Nijemci su smatrali da sva takva područja trebaju zauzeti njemačke jedinice, da je Hitler zaokupljen problemom njihova osiguravanja od moguće anglo-američke invazije i ishoda pobjede nad partizanima, te da vlasti NDH trebaju biti zadovoljni velikim teritorijalnim proširenjima koja su Nijemci dopustili. Bilo je očito da Nijemci ne žele stvoriti neugodne probleme u odnosima s Mussolinijem, kojeg su upravo bili spasili, niti prejudicirati ishod vlastitih teritorijalnih planova na području sjevernog Jadrana.¹⁴⁸

Poništenje Rimskih ugovora od strane NDH usto je onemogućilo sve pokušaje uspostavljanja diplomatskih odnosa između NDH i Mussolinijeve Socijalne Republike Salo. Talijani su već bili odredili Antonia Tamburinja kao veleposlanika u Zagrebu, no diplomatski odnosi dviju država nisu uspostavljeni.¹⁴⁹

Budući da NDH nije imala jedinice u područjima koje su dotad bile pod talijanskom kontrolom i da je bila posve nepripremljena za talijanski slom, neposredne vojne koristi koje je osjetila zbog talijanske kapitulacije bile su skromne. U Zagrebu je njemačka žandarmerija razoružala oko 500 talijanskih vojnika i zatočila talijanske dužnosnike. Snage NDH razoružale su dio divizije Lombardia raspoređene na području Karlovca. Vlasti NDH zaplijenile su raznu talijansku imovinu na teritoriju NDH, no pravo na to polagali su i Nijemci, te su preuzeli pojedine dijelove imovine.¹⁵⁰ U to je vrijeme vlada NDH doživjela i više gorkih razočaranja. Nakon talijanske predaje Nijemci nisu upotrijebili nijednu jedinicu NDH da preuzmu neki dio područja koja su dotada bila pod talijanskom vlašću, vjerojatno jer im nisu vjerovali. S druge strane, upotrijebili su pojedine talijanske jedinice, primjerice za stražarenje u Zadru. A za stražarske i slične dužnosti, kao i za borbene operacije protiv partizana na području Dubrovnika, Metkovića, Splita i Šibenika upotrijebili su četničke jedinice.

Ukupno uzevši, Talijani su i za vrijeme rata i nakon rata, okupaciju jugoslavenskog teritorija smatrali uslugom domaćem stanovništvu. U jednom izvještaju od 30. siječnja 1942, brigadni general C. Carrara Mayneri upustio se u gotovo poetsko pretjerivanje: „Hrvati, Muslimani i Srbi, koji su u početku bili nepovjerljivi, s vremenom su počeli cijeniti odvažnost, discipliniranost, dobrotu, držanje i velikodušnost talijanskoga vojnika.” Moguće je da su mnogi talijanski vojnici bili upravo takvi. A kao što ćemo vidjeti u 13. poglavlju, Talijani su pomagali jugoslavenskim Židovima koji su od Nijemaca i ustaša bježali u primorske gradove pod talijanskom vlašću, kao i mnoge Srbe i protuustaški nastrojene Hrvate koji su bježali od ustaša. No politika talijanske vojske u cjelini se sastojala od primjene terora i sile, te od naoružavanja i potpore jednoj južnoslavenskoj skupini, četnicima, u borbi protiv ostalih, tako da se, kako se izrazio general Roatta, mogu „međusobno klati”. Talijani su na taj način štedjeli talijansku krv, održavali vlast nad osvojenim, te poboljšavali svoj položaj za budućnost u tim područjima. Pritom ne smijemo zaboraviti ni da su Talijani veći dio tridesetih godina podupirali ustaše, te da su im u travnju 1941. pomogli da dođu na vlast.¹⁵¹

Nakon talijanske kapitulacije, jugoslavenska izbjeglička vlada suočila se s problemom prikupljanja informacija o jugoslavenskim građanima zatočenicima u Italiji i onima koji tamo žive zbog ratnih događanja. Iz Travanjskog rata 1941. ondje je prema procjenama ostalo oko 10.000 ratnih zarobljenika, uz još tisuće deportiranih osoba, a bili su smješteni u koncentracionim logorima, zatvorima, te – u malenim skupinama – u izoliranim ruralnim područjima. Uz njih treba pribrojiti i tisuće izbjeglih jugoslavenskih Židova i drugih skupina. Procjenjivalo se da je ukupno riječ o 70.000 do 90.000 osoba, te da ih je u zatočeništvu umrlo između 8.000 i 10.000.¹⁵² Većina ratnih zarobljenika i osoba

deportiranih zbog političkih razloga nakon rata se nesumnjivo vratila u Jugoslaviju, ali nigdje nisam uspio pronaći brojčane procjene.

Drugi val jugoslavenskih građana – bivših četnika, pripadnika Ljotićevih dobrovoljaca, slovenskih domobrana razmještenih u Slovenskome primorju, dio Hrvata koji je služio u 392. pješačkoj diviziji (legionari), drugi četnici i dio pripadnika srbijanske Državne garde – došli su u Italiju potkraj rata, a ondje su ih zatočili Britanci. Više riječi o tim skupinama bit će u zaključnome dijelu sveska.

Slom Italije dalekosežno je utjecao na NDH. Od talijanske kapitulacije ustaška je država imala samo jednog gospodara, a ne dva, s kojim se morala nositi. U slučaju da Njemačka dobije rat, NDH će moći učvrstiti vlast i nadati se da će steći i dio hrvatskih područja koja su tijekom međuratnog razdoblja pripadala Italiji. No izgledi za takvu sreću doimali su se sve manjima, budući da je i sama Njemačka proživljavala krizu, sve više pokazujući znakove neizbježnog poraza.

Bilješke

¹ Granica s Mađarskom ostala je neriješenom, jer NDH nije priznavala mađarsku aneksiju Međimurja. Vidi Jelić-Butić, *Ustaše*, str. 93-94. Više o granicama s Njemačkom i Srbijom, vidi NDH, Ministarstvo vanjskih poslova, *Međunarodni ugovori*, 1941., str. 23-26, 85-86.

² DGFP, sv. 12, str. 630. Vidi i Cianovu knjigu *Diplomatic Papers*, str. 436-437.

³ Ciano, *Diaries*, str. 341-343. Više o stavovima hrvatskog političara koji je bio u Pavelićevoj pratnji u Ljubljani, vidi Bulat, „Pregovori u Ljubljani”, str. 7-20.

⁴ Ciano, *Diaries*, str. 347-348. Ne treba ni naglašavati da je Pavelić o svim pojedinostima pregovora s Talijanima redovito izvještavao Nijemce.

⁵ NDH, Ministarstvo vanjskih poslova, *Međunarodni ugovori*, 1941, str. 115-120, 305-306.

⁶ Više o tim sporazumima: *ibid.*, str. 49-59. ili Italija, Stato Maggiore del R. Esercito, Ufficio Propaganda, *Bollettini della guerra*, str. 530-533.

Za boravka u Rimu Pavelića je primio i blagoslovio papa. Iako je Vatikan njegov posjet smatrao posjetom privatnog građanina, a ne državnog poglavara, ustaška propaganda susret je predstavljala kao važan politički događaj koji je navodno pokazivao papino zanimanje i blagonaklonost prema novom hrvatskom režimu.

⁷ Ciano, *Diplomatic Papers*, str. 439. Idem, *Diaries*, str. 342-344. Novi hrvatski kralj, Airmone, vojvoda od Spoleta, bio je nećak Viktora Emanuela. Preuzeo je ime Tomislav II. prema hrvatskom vladaru, navodno okrunjenome 925. godine.

Prema Cianovim doušnicima, „Vojvodi se živo fućka za Hrvatsku i želi jedino novac, novac i još više novca. Ukupno uzevši, u našem je interesu da mu damo barem malo novca. Duceu ću predložiti da mu dajemo stotinu tisuća lira mjesečno.” *Diaries*, str. 434.

⁸ Italija, Stato Maggiore del R. Esercito, Ufficio Propaganda, *Bollettini della guerra*, str. 535.

- ⁹ Više o talijanskim opravdanjima pri posezanju za hrvatskim teritorijem u njemačkom memorandumu o sastanku ministara vanjskih poslova von Ribbentropa i Ciana u Beču 22. travnja 1941, *DGFP*, sv. 12, str. 609-610. Više o stavu kralja Viktora Emanuela III u Cianovim *Diaries*, str. 345.
- ¹⁰ Prema Mussolinijevoj zapovijedi od 19. svibnja, talijanske jedinice koje su se zadržale u NDH valjalo je smatrati prijateljskim jedinicama stacioniranim u savezničkoj zemlji. Italija, Stato Maggiore del R. Esercito, Ufficio Propaganda, *Bollettini della guerra*, str. 541.
- ¹¹ *DGFP*, sv. 12, str. 979.
- ¹² Casertanovo upozorenje Hrvatima: Micr. No. T-501, Roll 266, Fr. 59. Više o njemačkim procjenama o pripadnicima talijanske vojske u Zagrebu: Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 1061. Više o predstavniku Fašističke stranke pri ustaškome čelništvu: Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,696-697 i H296,715-716. Prema Glaiseu, Coselschija su iz Zagreba povukli na Casertanovo traženje. Micr. No. T-77, Roll 895, Fr. 5,646,548.
- ¹³ Više o zakonskom ukazu od 29. kolovoza 1941. kojim je utemeljena funkcija upravnog zastupnika pri talijanskoj Drugoj armiji u *Zborniku zakona i naredaba NDH, 1941*, str. 502-503. Dužnosnik NDH na tome mjestu vjerojatno je bio silno frustriran zbog stalnih neslaganja s Talijanima u vezi sa strategijom i politikom, kao i zbog nemogućnosti da imalo poboljša odnose između talijanskih okupacijskih snaga, uprave NDH na lokalnoj razini i malobrojnih snaga NDH u tom području. Funkciju je prvo obnašao Andrija Karčić, a zatim, redom, Vjekoslav Vrančić, Nikola Rušinović i David Sinčić.
- ¹⁴ Marcello Zuccolin, talijanski stručnjak za NDH, izvjestio je 9. prosinca 1941. da je pri-pajanje velikog dijela Dalmacije glavni razlog loših odnosa između dviju zemalja. Prema njegovu mišljenju, sve dok Italija bude držala Dalmaciju, NDH neće moći biti rimski satelit, nego će postati talijanski neprijatelj. Smatrao je kako mnogi Hrvati računaju na Nijemce da im pomognu vratiti Dalmaciju. Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 900-903, 907.
- ¹⁵ Zanussi, *Guerra e catastrofe d'Italia*, sv. 1, str. 177, 215, 246.
- ¹⁶ *Kriegstagebuch*, sv. 2, dio 1, str. 23, Micr. No. T-501, Roll 267, Fr. 437.
- ¹⁷ *Zbornik DNOR*, 13. serija, 1. knjiga, str. 33. Vidi i Zuccolinov izvještaj od 9. prosinca 1941, u kojem opširno analizira uzroke njemačke snage i talijanskih slabosti u Hrvatskoj. Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 898-909.
- ¹⁸ *DGFP*, sv. 12, str. 618-619.
- ¹⁹ Primjerak sporazuma od 20. lipnja dobio sam na uvid zahvaljujući Ivi Perišinu, bivšem guverneru Narodne banke Jugoslavije i predsjedniku Izvršnog vijeća SR Hrvatske. Više o oba sporazuma u 14. poglavlju.
- ²⁰ Vidi primjerice *DGFP*, sv. 12, str. 693-694. i sv. 13, str. 341-343.
- ²¹ Görnitz, *Der Zweite Weltkrieg, 1939-1945*, sv. 1, str. 237-238.
- ²² Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 528. Navod potječe iz Glaiseova neslužbenog radnog pisma (*Privatdienstbrief*) od 26. svibnja 1943. pukovniku Schuchardt, čelniku Odsjeka za vojne atašee pri njemačkom Glavnom stožeru u Berlinu. Uputio ga je na Schuchardtov zahtjev i u njemu otvoreno prikazao prilike u NDH.
- ²³ Više primjera u Tomasevichevoj knjizi *The Chetniks*, str. 213-220, 234-256. Rasprava o talijansko-njemačkim odnosima u Jugoslaviji u kontekstu ukupnih talijansko-njemačkih odnosa nalazi se u Deakinovoj knjizi *The Brutal Friendship*, str. 14, 197-199, 354.
- ²⁴ Više o Pavelićevoj objavi u Balenovoj knjizi *Pavelić*, str. 52, ili *Zborniku DNOR*, 13. serija, 1. knjiga, str. 338-339.

- ²⁵ Kad je posjetio Zagreb, Rohrbach je Ambrosijeve stavove o NDH objasnio Kascheu, koji ga je podrobno ispitao i o svemu 31. prosinca 1941. izvijestio svoje ministarstvo. Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 930-932. Prenijeti dio nalazi se u Fr. 931.
- ²⁶ „Politica croata nei territori della 2^a e 3^a zona”, Micr. No. T-821, Roll 53, Frs. 676-684. Vidi i Zanussi, *Guerra e catastrofe d'Italia*, sv. 1, str. 182.
- ²⁷ Vidi Rohrbachov izvještaj, istog dana, o prvom prijemu kod Roatte, čiji je primjerak poslao Kascheu, Micr. No. T-501, Roll 285, Frs. 935-938. Navod je iz Fr. 937.
- ²⁸ Micr. No. T-821, Roll 31, Frs. 268-272, osobito Fr. 271.
- ²⁹ Više o Ambrosijevu proglasu i zapovijedi od 7. rujna 1941. Micr. No. T-821, Roll 410 Frs. 114-117. Više o direktivi talijanskog V. korpusa od 5. listopada 1941, o tome kako postupati u vezi s ponovnom okupacijom u njegovu dijelu III. zone: *Zbornik DNOR*, 13. serija, 1. knjiga, str. 435-437. Talijani su u III. zonu ponovno ušli 9. listopada.
- ³⁰ Oxilijina opažanja, *Zbornik DNOR*, 13. serija, 1. knjiga, str. 335-342, osobito str. 336. Vidi i Glaiseov izvještaj od 15. rujna 1941. o ponovnoj talijanskoj okupaciji II. i III. zone, Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1361-1362.
- ³¹ Ciano, *Diaries*, str. 408-409. Vidi i Kvaternik, „Talijanska politika spram N.D.H. 1941. i 1942”, str. 168-169, te Vrančić, „Talijanska i njemačka politika spram N.D.H.”, 1963, br. 30, str. 19-27.
- ³² Faldella, *L'Italia e la seconda guerra mondiale*, str. 548. Različite jedinice talijanske vojske koristile su se u Jugoslaviji ovisno o fazi ratovanja. U siječnju 1942. od 77 divizija talijanske kopnene vojske 31 je bila na Balkanu: 10 u NDH, 4 u Crnoj Gori, 6 u Albaniji, 8 u Grčkoj i 3 u Egejskome arhipelagu. Zanussi, *Guerra e catastrofe d'Italia*, sv. 1, str. 184. Dio od 6 divizija razmještenih u Albaniji raspoređen je u dijelove Kosova i zapadne Makedonije pripojene Albaniji. Ministar vaških poslova NDH Lorković izjavio je potkraj studenoga 1941 – u razgovoru s von Ribbentropom – da Talijani u II. i III. zoni imaju oko 200.000 vojnika. *DGFP*, sv. 13, str. 886. Prema procjenama, Druga armija pod Roattinim zapovjedništvom imala je potkraj srpnja 1942. gotovo 300.000 pripadnika. Zanussi, *Guerra e catastrofe d'Italia*, sv. 1, str. 239.
- ³³ Povijesni odjel Glavnog stožera talijanske vojske ljubazno mi je dostavio navedene podatke u pismu od 17. studenoga 1965. Snaga divizija nije naznačena.
- ³⁴ Na temelju Roattinih izjava, Glaise je izvijestio kako je glavni razlog za djelomično talijansko povlačenje želja da izbjegnu blokade garnizona. Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1020-1022. Više o Glaiseovim procjenama broja povučenih bojna: Frs. 1016-1018. Roatta potvrđuje Glaiesov zaključak u knjizi *Otto milioni di baionette*, str. 179. Po preuzimanju zapovjedništva nad Drugom armijom u siječnju 1942, Roattina prva hitna zadaća bila je deblokada talijanskih garnizona u Korenici i Udbini, koje su partizani držali u okruženju. Te su operacije trajale od veljače do travnja 1942. Roatta se osvrnuo i na učinak poziva vlade NDH, str. 179. Vidi i Zanussi, *Guerra e catastrofe d'Italia*, sv. 1, str. 185-210, te A VII, *Oslobodilački rat*, 2. izd., sv. 1, str. 244-246. Cavallerov izvještaj: Micr. No. T-821, Roll 55, Frs. 1007-1009. U njemu opisuje raspravu s Vladimirom Košakom, ministrom državne riznice NDH, o smanjenju njesečnih isplata NDH talijanskoj Drugoj armiji.
- ³⁵ Tekst sporazuma na talijanskom Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 160-172. Talijanske „norme” o primjeni: Frs. 75-80, a Roattina „pojašnjenja” raznih točaka, od 28. lipnja 1942. Frs. 173-181. Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 642-693 sadrži prijevod sporazuma na njemački, podrobne direktive ustaške vlade o njegovoj provedbi na strani NDH, te „norme” o primjeni s talijanske strane. Rijetki su u vlasti NDH tijekom preostaloga razdoblja

talijanske okupacije znali za sadržaj sporazuma. Vrančić ga kratko spominje u knjizi *Urota protiv Hrvatske* objavljenoj u studenome 1943. „Urota” je bio navodni talijansko-četničko-partizanski savez protiv NDH. Stavljanje partizana u isti koš s Talijanima i četnicima bilo je propagandna varka.

Dio talijanskih jedinica povučen je iz II. i III. zone i prije sporazuma od 19. lipnja 1942. Vidi Kascheov izvještaj od 10. lipnja 1942. u Micr. No. T-120, Roll 5786, Fr. H300,706 i Glaiseov izvještaj od 16. lipnja 1942. u Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1026-1027.

³⁶ Ocjena ustaške vlade o sporazumu: Micr. No. T-501, Roll 266, Fr. 36. Luetićev izvještaj: Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,493-507. Lorkovićeva izjava: Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 433-436.

³⁷ Više o srpskom stavu da je talijanska vlast manje zlo od ustaške vlasti, vidi u Stanisavljevićevu tekstu „Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941-1942. godine”, osobito str. 18-21. Podaci o broju stanovnika na Micr. No. T-821, Roll 503, Fr. 255. Talijani su stanovništvo II. zone 1. veljače 1942. procijenili na 1,023.549 osoba, od kojih su 29% bili Srbi. No s obzirom na okolnosti, sve ratne procjene stanovništva jugoslavenskih područja nužno je prihvaćati s oprezom.

³⁸ U vezi s vrlo složenim i emotivno nabijenim pitanjem korištenja ustaških jedinica u ponovno okupiranim zonama: Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 206-207, 408-413 i Micr. No. T-821, Roll 55, Frs. 667-925, osobito Fr. 715. I premda su Talijani u Opatiji i Zagrebu obećali da će dopustiti razmještaj ustaških jedinica u II. zoni, usmena zapovijed zapovjedniku talijanske Druge armije u rujnu 1941. takvo je što zabranila. Ta je naredba bila na snazi još i u svibnju 1942. Vidi objašnjenje Vrhovnog štaba od 18. svibnja 1942. u Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 411-413. Iako je ta usmena naredba kasnije povučena, Talijani su i dalje bili krajnje nespremni vlastima NDH dopustiti da u njihovim zonama razmjesti ustaške jedinice. Vjerojatno su se pribojavali da bi razmještaj većih ustaških kontingenta u ponovno okupiranim područjima mogao ugroziti njihove odnose s četnicima.

Vidi i Vrančićevu poruku od 16. studenoga 1942. Glavnom stožeru vojske NDH, A VII, fond NDH, reg. br. 38/4-9, kutija 215 i Italija, Ministero della difesa, Stato Maggiore R. Esercito, Ufficio Storico, *Le operazioni dell'unita italiana in Jugoslavia*, str. 258-259.

³⁹ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 213-220.

⁴⁰ Najcjelovitiji talijanski izvještaj o prvim kontaktima talijanskih i četničkih snaga u NDH, kao i o tome kako su Talijani ubirali koristi, ili se nadali da će imati koristi, od suradnje s četnicima, nosi naslov „Contatti con i capi di formazioni cetniche”, a zapovjedništvu Druge armije podnio ga je 17. siječnja 1942. godine general Renzo Dalmazzo, zapovjednik VI. korpusa. Micr. No. T-821, Roll 53, Frs. 697-702. Vidi i Glaiseov izvještaj od 18. kolovoza 1941. o prvim četničko-talijanskim dogovorima u zapadnoj Bosni i Lici: Micr. No. T-501, Roll 286, Frs. 351-352.

⁴¹ Vidi radnu verziju Roattine direktive o oblikovanju politike od 29. veljače 1942. koju je uputio Glavnom stožeru: Micr. No. T-821, Roll 53, Frs. 1173-1179.

⁴² Vidi prinyerice Roattin izvještaj Glavnome stožeru od 6. ožujka 1942. u Micr. No. T-821, Roll 56, Frs. 1062-1068, kao i njegov memorandum od 21. rujna 1942. o razgovorima s četničkim vodama Trifunovićem-Birčaninom i Jevđevićem: Micr. No. T-821, Roll 31, Frs. 354-356. Više o veličini četničkih jedinica u Tomasevićevoj knjizi *The Chetniks*, str. 216-218.

⁴³ Roattin izvještaj od 13. travnja 1942. na konferenciji u Zagrebu: Micr. No. T-821, Roll 65, Fr. 299.

⁴⁴ Više o Vrančićevim razgovorima s Glaiseom u vezi s njegovom misijom u Dalmaciji

potkraj ožujka i početkom travnja u Glaiseovu izvještaju od 6. travnja 1942: Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1082-1085. Više o Vrančićevu posjetu početkom svibnja u njegovu izvještaju od 11. svibnja 1942: A VII, fond NOP, reg. br. 3/3, kutija 281, str. 2-4.

Jevđević je neprijateljske stavove prema NDH i ustašama nedvosmisleno iznio i na sastanku s predstavnicima Wehrmachta u jednom selu kraj Sarajeva, 4. rujna 1942, kojem je nazočio i promatrač vlasti NDH. Pritom je osudio i odrekao se onih četničkih vođa u dijelovima Bosne pod njemačkim nadzorom koji su zaključili primirje i sporazume o suradnji s njemačkom vojskom. S druge strane, izričito je naglasio i dobre odnose i s talijanskim i s njemačkim okupacijskim snagama. Vidi A VII, fond NDH, reg. br. 21/1-5, F 1, kutija 172. Sporazum između četnika i vojske NDH u Tomasevičevoj knjizi *The Chetniks*, str. 226-231, 247.

Primjeri u kojima je vojska NDH podupirala četnike u borbi protiv partizana nalaze se u Vrančićevu izvještaju od 11. svibnja 1942, str. 2.

⁴⁵ Više o intenziviranju protuhrvatskih četničkih aktivnosti u kolovozu i rujnu 1942. u Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 531-537, 1037-1038 i Micr. No. T-821, Roll 505, Frs. 6-35. Više o Lorkovićevu pismu i promemoriji u Micr. No. T-821, Roll 505, Frs. 57-71. Talijanski popis prosvjeda vlasti NDH protiv četničkih zločina u tom razdoblju od istočne Hercegovine do Like: Micr. No. T-821, Roll 410, Frs. 1256-1260. Izvještaj talijanskog VI. korpusa *Superslodi* od 11. listopada 1942. u Micr. No. T-821, Roll 503, Frs. 53-55.

⁴⁶ U Zagrebu nije napisan niti potpisan niti jedan dokument o tom „sporazumu”. Njegove odredbe, u značenju u kojem ih je shvatio Roatta, prenijete su zapovjednicima njegovih korpusa 18. listopada. Vidi Micr. No. T-821, Roll 31, Frs. 338-341. Međutim, tekst koji je o istom „sporazumu” sastavljen u Zagrebu i 20. listopada poslan Roatti, bitno se razlikovao od njegova dopisa. Vidi Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 551-552. Budući da je Pavelić redovito izvještavao Nijemce o razgovorima s Roattom, o tom sastanku postoji i Kascheov izvještaj. Vidi Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,663-665.

⁴⁷ Više o prvom događaju u Gizdičevoj *Dalmaciji 1942*, str. 573-581. Popis žrtava, po se-lima, u drugom incidentu u Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 542-550. Više o prilikama u središnjoj Dalmaciji, osobito oko Omiša i na području Imotskog, od lipnja do rujna 1942, vidi izvještaj Ante Luetića, čelnika Velike župe Cetina, od 7. listopada, vladi u Zagrebu: Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H301,493-507. Luetić se žestoko okomio na talijanske jedinice i četnike u njihovoj službi, kao i na partizane. Izvještaju je priložio i kopiju pisma generala Umberta Spiga, zapovjednika XVIII. korpusa, od 24. rujna 1942, u kojem je ovaj zlokobno ustvrdio sljedeće: budući da vlasti NDH u cijelosti ne surađuju s Talijanima, i budući da je general čvrsto odlučio čuvati svoje jedinice i održati red i mir na području kojim zapovijeda, odbija svu odgovornost „za posljedice koje bi od toga mogle nastati u obliku štete po stanovništvo tog područja i po same vlasti NDH”.

⁴⁸ Micr. No. T-821, Roll 503, Frs. 43-45. U vrlo zanimljivome izvještaju od 24. listopada 1942, u kojem se osvrće na Lorkovićevo pismo, general Umberto Spigo priznaje da su mnoge jedinice MVAC-a u divizijama pod njegovim zapovjedništvom nedisciplinirane i da ih njima teško zapovijedati. No ipak ih hvali zbog djelovanja protiv partizana, te ih naziva „tamponom” koji talijanske garnizone odvaja od partizana. Vidi Frs. 50-52.

⁴⁹ Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 553-554. Unatoč krvavim četničkim ispadima u područjima pod talijanskim nadzorom u listopadu 1942, vlada NDH željela je pregovarati s četnicima u interesu postizanja mira. To se jasno vidi iz direktive koju je Vjekoslav Vrančić, po-moćnik predsjednika vlade, 17. studenoga 1942. uputio državnom i ustaškome čemisu. U direktivi se navodi da je moguće postizati sporazume isključivo s četnicima koji priznaju NDH, iako se ne isključuju kontakti s onima koji je ne priznaju. U dokumentu

se izražava i odlučno protivljenje proizvoljnom i tvrdoglavom odnosu vlasti NDH prema četnicima, te zabranjuje kolektivno kažnjavanje skupina ili sela za zločine četničkih pojedinaca. Navodi se i da vladin nadzor nad opskrbom solju i duhanom, kao i predstojeća zima ojačavaju položaj NDH strane u tim pregovorima. Vidi A VII, fond NDH, reg. br. 48/4, 1-3, kutija 76. Koliko znam, nakon izdavanja te direktive nije sklopljen niti jedan sporazum s četničkim skupinama.

⁵⁰ Više o Sinčićevim izvještajima od 15. prosinca 1942. i 21. prosinca 1942, te 2. siječnja 1943. vidi Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 523-526, 529-530, odnosno 503-506. Više o događajima u Gračacu i Vrlici: Frs. 523-524, 527, 529-530. Više o talijanskome onemogućavanju nastojanja vlasti NDH da razmjesti jedinice u istočnoj Hercegovini: Micr. No. T-501, Roll 267, Fr. 436.

⁵¹ Micr. No. T-821, Roll 31, Frs. 365-368. sadrži Roattin izvještaj od 26. rujna 1942, a Frs. 218-223 podatke o četničkim formacijama u talijanskoj službi potkraj veljače 1943. Vidi i Tomasevichevu knjigu *The Chetniks*, str. 217.

⁵² Micr. No. T-821, Roll 247, Frs. 783-789.

⁵³ Vidi osobito Sinčićev izvještaj od 2. siječnja 1943. u Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 503-506. Četnička ponuda za suradnju s vojskom NDH protiv partizana bila je, kako se čini, dio Mihailovićeve plana za „marš na Bosnu”, oblikovanog u posljednjim tjednima 1942. i izdanog u obliku Direktive br. 1 dana 2. siječnja 1943, dan stupanja na snagu odredit će se naknadno. Vidi Tomasevich, *The Chetniks*, str. 233-234.

Šantićev prijedlog nije se ni najmanje podudarao s četničkim programom koji je iznio u govoru održanom četničkim vođama u Trebinju 23. srpnja 1942. godine: stvaranjem Velike Srbije, uništenjem partizana, čišćenjem Hrvata i muslimana sa srpskih prostora [koji bi obuhvatili više od pola teritorija NDH], nepriznavanjem NDH, nesuradnjom s Nedićem, Ljotićem i Nijemcima u okupiranoj Srbiji, nego, privremeno, suradnjom s Talijanima koji su četnike opskrbljivali oružjem, streljivom i hranom. Šantić je ustvrdio i da Mihailović u cijelosti odobrava četničku suradnju s Talijanima. Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 1026-1030.

Više o četničkim planovima uspostavljanje koridora između Hercegovine, sjeverne Dalmacije, zapadne Bosne i Like u Marjanovićevoj knjizi *Draža Mihailović*, sv. 1, str. 329-338.

⁵⁴ Vidi interni memorandum Ministarstva vanjskih poslova NDH od 24. prosinca 1942. koji se bavi kritičnom situacijom u sjevernoj Dalmaciji i Lici do koje su dovele talijanske i četničke aktivnosti, u suprotnosti s postojećim sporazumom između Italije i NDH: Micr. No. T-501, Roll 265, Frs. 514-517.

⁵⁵ Više o razoružavanju četničkih jedinica u Crnoj Gori i Hercegovini u Tomasevichevoj knjizi *The Chetniks*, str. 231-256.

Još 11. kolovoza 1943. Luigi Petrucci, talijanski izaslanik u NDH, rekao je Robottiju da vlada NDH dvama najvećim problemima u odnosima Italije i NDH smatra četnike i masovne talijanske odmazde protiv hrvatskog civilnog stanovništva. Micr. No. T-821, Roll 31, Frs. 266-272. Talijani su sve do kapitulacije nastavili s odmazdom zbog partizanskih aktivnosti.

⁵⁶ Više o četničkim porukama prenošenima radiovezama u siječnju i veljači 1943, koje su dijelom prisluškivali Talijani, a dijelom Nijemci, kasnije ih prenoseći Talijanima, Micr. No. T-821, Roll 31, Frs. 370-379, a od 27. veljače do 17. kolovoza 1943. Micr. No. T-821, Roll 356, Frs. 84-506. Jedna od prvih procjena (20. ožujka 1943) tih uhvaćenih poruka od strane talijanskih vojnih obavještajaca: Micr. No. T-821, Roll 247, Frs. 746-748.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ⁵⁷ Micr. No. T-821, Roll 31, Frs. 335-336. Vidi i promemoriju Vrhovnog štaba od 15. veljače 1943: Micr. No. T-821, Roll 247, Frs. 769-770.
- ⁵⁸ Italija, Ministero della difesa, Stato Maggiore R. Esercito, Ufficio Storico, *Le operazioni delle unità italiane in Jugoslavia*, str. 259.
- ⁵⁹ Roatta, *Otto milioni di baionette*, str. 171.
- ⁶⁰ Više o talijanskom neuspjehu u Slavonskome Brodu u Micr. No. T-501, Roll 364, Frs. 1057-1059. Više o njemačkom tumačenju talijanskih pokušaja u Warlimontovu pismu generalu Glaise von Horstenauu od 23. lipnja 1942. u Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 705-706.
- ⁶¹ Micr. No. T-821, Roll 347, Frs. 729-746, osobito 740-746. Prema sporazumu između Vrhovnog štaba i talijanskoga Ministarstva vanjskih poslova od 14. svibnja 1942, Pieche je imenovan koordinatorom talijanskih obavještajnih operacija u svim dijelovima Balkana pod talijanskim nadzorom, s ciljem povećanja djelotvornosti borbe protiv komunističkih snaga. Vidi dopise Vrhovnog štaba od 14. svibnja i zapovjedništva Karabinjera pri *Superslodi* od 20. svibnja 1942. u *Zborniku DNOR*, 13. serija, 2. knjiga, str. 413-414, 437-438.
- ⁶² Više o Oxilijinim i Casertanovim svadama u izvještaju generala Glaise von Horstenaua: Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 1031 i Roll 266, Fr. 59. Više o Casertanovu uspjehu u Lorkovićevoj smjeni u Glaiseovu izvještaju Vrhovnom zapovjedništvu oružanih snaga od 24. travnja 1943. u Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 31. Jedan od najarogantnijih talijanskih dužnosnika bio je Giuseppe Bastianini, guverner dijela Dalmacije pripojenog Italiji. U razgovoru s jednim velikodostojnikom Hrvatske katoličke crkve koji se potužio na talijansko ugnjetavanje i progone Hrvata, odgovorio je da od njih traži pozitivnu suradnju (koju očito nije dobivao), te je dodao: „Mi smo stvorili NDH i možemo je uništiti za pet minuta.” Vidi izvještaj msgr. Augustina Juretića „Situacija u Hrvatskoj” od 10. lipnja 1942. u RG 226, OSS-File No. 21782, str. 7 („Juretić Report”). Više o zanimljivome djelovanju msgr. Juretića u 12. poglavlju.
- ⁶³ Talijanski je izvor bio dr. Soro, voditelj Propagandnog odjela talijanske diplomatske misije u Zagrebu, u razgovoru (8. listopada 1941) s Blahutom, atašekom za kulturu u njemačkoj diplomatskoj misiji u Zagrebu. Micr. No. T-120, Roll 5781, Fr. H296,716. Više o Oxilijinim kritičkim stavovima o Nijemcima u Hrvatskoj: Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1326-1327, a o njegovu opozivu: Micr. No. T-501, Roll 266, Fr. 4.
- ⁶⁴ Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 1326-1327.
- ⁶⁵ Colić, *Takozvana NDH 1941.*, str. 193-227.
- ⁶⁶ Micr. No. T-501, Roll 164, Frs. 1201-1203, 1209.
- ⁶⁷ Colić, *Takozvana NDH 1941.*, str. 251-263. Gosztony, *Hitlers fremde Heere*, str. 134-135, 353-355.
- ⁶⁸ Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 1187. Colić, *Takozvana NDH 1941.*, str. 261-263.
- ⁶⁹ Micr. No. T-501, Roll 266, Frs. 17, 20.
- ⁷⁰ Više o djelotvornosti zrakoplovnih eskadri NDH na ruskoj fronti u Micr. No. T-77, Roll 883, Fr. 5,631,796. Više o njemačkome zadovoljstvu djelovanjem pješačkih jedinica NDH u Gosztonyjevoj knjizi *Hitlers fremde Heere*, str. 371-373, 353-355, a o doprinosu drugih njemačkih saveznika i satelitskih država str. 129, 175, 213-225, 290-291, 328, 374-375, 510. Većina slovačkih jedinica vratila se u Slovačku, no dio časnika i vojnika dezertirao je i prešao na sovjetsku stranu.
- ⁷¹ Više o dodatnim legionarskim divizijama iz NDH, u Glaiseovu izvještaju od 14. rujna 1942. u Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 78. Vidi i Warlimontovu knjigu *Im Hauptquartier*

der deutschen Wehrmacht, str. 210. Više o obuci divizija i dolasku u NDH, vidi Schraml, *Kriegsschauplatz Kroatien*, str. 29-35, 155-157, 229-231. Više o njihovoj snazi u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 830.

⁷² Glaiseov zahtjev u Micr. No. T-501, Roll 267, Fr. 295. Nakon talijanske kapitulacije, legija je čuvala željezničku prugu Gorizia – Tarvisio. Potom je prebačena u Stockerau, u Austriji, i raspuštena. Ljudstvom su popunjene 373. i 392. legionarska divizija. A VII, fond NDH, reg. br. 2/1-42, kutija 134a.

⁷³ U prvom američkome pokušaju razjašnjavanja statusa NDH prema međunarodnom pravu, Angelo Piero Sereni napisao je: „Odnos Italije i NDH možemo definirati kao *de facto* protektorat, vrlo sličan protektoratu koji *de iure* postoji između Njemačke i Slovačke, i po ovlastima koje ima država-zaštitnica i po praktičnim posljedicama.”, „The Status of Croatia Under International Law”, str. 1144-1151. Iako je priznao da NDH ima formalna obilježja međunarodnog subjekta, Sereni je zaključio: „No NDH je u stvarnosti tek malo više od pravne izmišljotine s obzirom na podčinjenost Italiji, čiji je pripadajući dodatak s političkog, gospodarskog i strateškog stajališta” (str. 1150-1151). Sereni je zaključke temeljio na Rimskim ugovorima iz svibnja 1941. između Italije i NDH. Budući da u obzir nije uzeo i formalno dogovorenu podjelu NDH na njemačku i talijansku zonu, te sve veći njemački utjecaj na NDH, kao i dominantan status Njemačke unutar osi Rim-Berlin, nije spoznao istinsku prirodu NDH.

NDH diplomatski su priznale Njemačka, Italija, Japan, Bugarska, Rumunjska, Mađarska, Slovačka, Finska i Španjolska. Nije je priznala Švicarska, istinski neutralna država, iako su Švicarci s njom imali poslovne sporazume, te konzulat u Zagrebu. Višijska Francuska također je imala konzulat u Zagrebu. O osobitom odnosu Vatikana i NDH više riječi bit će u 12. poglavlju.

⁷⁴ Vidi, primjerice, *Kriegstagebuch*, sv. 2, dio 1, str. 139-140. i dokument s ovlastima za njemačkoga glavnog opunomoćenika u NDH s početka studenoga 1943. u Micr. No. T-120, Roll 5783, Frs. H298, 717-718.

⁷⁵ Blažeković, „El status internacional del Estado Independiente de Croacia”, str. 259-305. Prvi je navod iz Kvaternikova teksta „Ustaška emigracija u Italiji”, str. 208. Drugi je iz njegova teksta „Riječi i djela”, str. 64.

⁷⁷ Ratković, „Dr. A. Pavelić i njegova vlada”, str. 481. I drugi su Hrvati imali slične poglede na pravnu prirodu NDH. Maček je u memoarima napisao: „Činjenica da su Nijemci svoju okupaciju umotali u celofan pod eufemističkim nazivom 'NDH' mnoge je zaslijepio i opio.” *Struggle for Freedom*, str. 230-231. Ivo Politeo, branitelj nadbiskupa Stepinca na poslijeratnom suđenju tom svećeniku, ustvrdio je: „Ne, NDH nije bila država, ne zbog razloga koje je naveo javni tužitelj [dakle jer nije bila nezavisna, jer je imala teroristički režim i jer su je stvorile Njemačka i Italija], već zbog ovog razloga: teritorij jugoslaven-ske države bio je pod okupacijom Nijemaca i Talijana, a njihove su okupacijske snage, tijekom čitavog rata, u praktičnom smislu imale nadzor nad ovim teritorijem, te su svoju volju i moć provodile posredstvom ustaške vlade koja je bila tek njihov instrument.”

⁷⁸ *rattee, The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 195.

⁷⁸ Riječ je o Herzegovu pogledu i osnovnom tonu koji se provlači kroz literaturu na koju se poziva u knjizi *Besatzungsverwaltung*, str. 62-66, 75-76.

⁷⁹ Oppenheim, *International Law*, sv. 2, str. 436-437.

⁸⁰ Mann, *The Occupation of Enemy Territory*, str. 31.

⁸¹ *Trials of War Criminals*, sv. 11, str. 1302-1303. U čitavom svesku NDH se spominje mnogo puta, a osobito u presudi na str. 1231-1239.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

- ⁸² NDH, Ministarstvo vanjskih poslova, *Međunarodni ugovori, 1941.*, str. 65-66, 71-72, 89, 409 i A VII, fond NDH, reg. br. 30/8, 1-3, kutija 95.
- ⁸³ Premda je objavila rat SAD-u i Ujedinjenom Kraljevstvu u lipnju 1942, NDH nije smatrala da je zaraćena sa SSSR-om, iako se nekoliko jedinica oružanih snaga NDH borila na ruskoj fronti u sklopu njemačkih i talijanskih snaga. Vidi izjavu ministra vanjskih poslova NDH Lorkovića Glaiseu u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 712. Koliko znam, NDH nikada nije objavila rat SSSR-u.
- ⁸⁴ A VII, fond NDH, reg. br. 30/8, 1-3, kutija 95.
Čini mi se da su izlike vlasti NDH za izručivanje savezničkih zrakoplovaca Nijemcima u cijelosti neodržive. Nijemci su ih se vjerojatno željeli domoći jer nisu vjerovali snagama NDH i jer su se pribojavali da bi zrakoplovci mogli pobjeći partizanima.
- ⁸⁵ A VII, fond NDH, reg. br. 46/3-34, 46/3-19, 46/3, 8-10, 46/3-3, sve kutija 269. Fotokopije tih popisa, kao i svih ostalih dokumenata spomenutih u vezi s temom savezničkih ratnih zarobljenika u NDH nalaze se u mojoj arhivi.
- ⁸⁶ Prema njemačko-talijanskom protokolu od 8. srpnja 1940. godine, Italija je mjesečno imala pravo na 40.000 tona naftnih derivata iz Rumunjske. Dio je transportiran željeznicom preko Mađarske i Austrije, a zatim preko slovenskog i teritorija NDH u Italiju. Dio je teglenicama Dunavom dopreman do Vukovara, a odande željeznicom u Italiju. Micr. No. T-120, Roll 2291, Frs. C144,303-305.
- ⁸⁷ Baderov memorandum: Micr. No. T-501, Roll 352, Fr. 43. Zapovijed: Frs. 48-49.
- ⁸⁸ Nisam uspio pronaći Löhrovo pismo. Više o reakcijama vođa NDH u Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 165, a o Glaiseovim kompromisnim sporazumima Frs. 167-169.
- ⁸⁹ Više o Pavelićevoj prijetnji ostavkom u Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 161. Löhrov razgovor s Hitlerom u *Kriegstagebuch*, sv. 2, dio 1, str. 734-735.
- ⁹⁰ Zapisnik sa sastanka između Hitlera i Pavelića nalazi se u Hillgruberovoj knjizi *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, sv. 2, str. 111-120. Prema Hillgruberu, ukupno je postojalo šest različitih verzija tog zapisnika, a jedna od njih bila je namijenjena i Mussoliniju. Vidi str. 120-126.
- ⁹¹ Više o definiciji „operativnih zona” i odnosima njemačkih zapovjednika i vojnih jedinica NDH, te civilnih vlasti u njima do studenoga 1942. u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 641. Vidi i Roll 250, Fr. 390.
- ⁹² Više o pisanoj zapovijedi (*Dienstanweisung*) za generala Lüttersa u Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 604-607.
- ⁹³ Više o Glaiseovoj opasci da ga rijetko traže savjet, u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 522, a o njegovu pismu Paveliću Frs. 597-598. Nisam uspio pronaći memorandum o razumijevanju između Glaisea i Pavelića, o kojem govorim na temelju Glaiseove izjave o njegovu sadržaju. Vidi Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 80.
- ⁹⁴ Micr. No. T-314, Roll 554, Fr. 266. Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 523.
- ⁹⁵ Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 159. Vidi i Roll 264, Frs. 962-963.
- ⁹⁶ Kratak prikaz operacija Weiss i Schwarz nalazi se u Tomasevichevoj knjizi *The Chetniks*, str. 231-256.
- ⁹⁷ Više o sporazumu između Reicha i NDH od 17. siječnja 1943. u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 37. Sporazum je uslijedio nakon Hitlerove Direktive br. 47 od 28. prosinca 1942. o reorganizaciji zapovjedništva obrane na europskome jugoistoku (Njemačka, Wehrmacht, Oberkommando, *Hitlers Weisungen*, str. 213). Ukaz od 18. siječnja 1943. nalazi se u *Zborniku zakona i naredaba NDH, 1943.*, str. 39-40.

- ⁹⁸ Micr. No. T-501, Roll 267, Fr. 321. Micr. No. T-501, Roll 258, Frs. 723-724.
- ⁹⁹ Micr. No. T-501, Roll 267, Fr. 344.
- ¹⁰⁰ Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 832. Micr. No. T-501, Roll 268, Frs. 78-80. Novom načelniku Glavnog stožera NDH, generalu Ivanu Prpiću, nije bilo nimalo drago što vojnici NDH odlaze u Austriju na obuku, no to Nijemcima nije smetalo da provedu sve što su zamislili. To se jasno odražava u Glaiseovu izvještaju od 13. prosinca 1942, pod naslovom „Aktualno stanje vojne suradnje Reicha i NDH”, na drugom mikrofilmu spomenutom u ovoj bilješci.
- ¹⁰¹ Glaiseov izvještaj od 20. travnja 1943. u Micr. No. T-501, Roll 264, Fr. 857. Neslužbeno pismo od 26. svibnja 1943, Frs. 527-528.
- ¹⁰² Micr. No. T-120, Roll 1757, Fr. E024,710. Nigdje nisam naišao na dokaze o tome da je Kascheov prijedlog prihvaćen, no nakon talijanske kapitulacije u rujnu 1943, u vojnim odnosima između NDH i Reicha došlo je do novih promjena. O njima će više riječi biti u sljedećem poglavlju.
- ¹⁰³ Manje brojke nalaze se u bilješci Martina Luthera iz njemačkog Ministarstva vanjskih poslova od 12. lipnja 1942. u Micr. No. T-120, Roll 5783, Frs. H297,444-446. O višim procjenama i podrijetlu doseljenika u Micr. No. T-175, Roll 460, Frs. 2,979,486-489 i Krnićevu tekstu „O iseljavanju pripadnika njemačke narodne skupine (Volksdeutschera)”, str. 73-74.
- ¹⁰⁴ Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 211-267.
- ¹⁰⁵ Micr. No. T-120, Roll 2415, Frs. E211,526-527.
- ¹⁰⁶ Ukaz od 21. lipnja 1941. nalazi se u *Zborniku zakona i naredaba NDH, 1941.*, str. 189. Više o Altgayeru u Biberovoj knjizi *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 334-335. O samostalnosti mjesnih vođa folksdojčera vidi izvještaje jednog neslužbenog promatrača upućenog u prilike koje su vladale među njemačkom manjinom u NDH, a koje je njemačko Ministarstvo vanjskih poslova 11. veljače 1942. uputilo njemačkome poslanstvu u Zagrebu u Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,684-687 i izvještaj Willyja Requarda, dužnosnika koji je rješavao pitanja folksdojčera u njemačkome poslanstvu u Zagrebu, od 1. srpnja 1943, o obilasku raznih folksdojčerskih organizacija u NDH u Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H297,536-540. Altgayer, kojemu su 1941. bile 44 godine, početkom dvadesetih godina 20. stoljeća bio je časnik u jugoslavenskoj vojsci, ali je napustio dužnost jer se nikako nije mogao pomiriti s njemačkim nacionalnim osjećajima. Službe u SS-u razriješen je 16. srpnja 1943. posebnom Himmlerovom naredbom, kako bi mogao nastaviti voditi folksdojčere. Vidi Micr. No. T-501, Roll 267, Fr. 114.
- ¹⁰⁷ Micr. No. T-120, Roll 2415, Frs. E221,615-617 i Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,720-721.
- ¹⁰⁸ Ukaz od 31. srpnja 1941. nalazi se u *Zborniku zakona i naredaba NDH, 1941.*, str. 326-327. Podroban Kascheov izvještaj o razvoju i aktivnostima *Einsatzstaffela* do 1. lipnja 1942. u Micr. No. T-120, Roll 5781, Frs. H296,583-590.
- ¹⁰⁹ Odredba prema kojoj 10% folksdojčera unovačenih u vojsku NDH treba služiti u njemačkim formacijama u Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H297,484-486. Više o akcijama prikupljanja dobrovoljaca i novaka u Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,396-397, a o pritisku na mlade muškarce da pristupe SS jedinicama i Kammerhoferovoj ulozi u Fr. H299,771.
- ¹¹⁰ Izvrstan tekst o djelovanju SS-a u NDH nudi Sundhaussen, „Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien”, str. 176-196. Vidi osobito str. 188-189, kad je riječ o pritisku na pripad-

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

nike manjine. Sundhaussen također opširno govori o sukobu Kaschea i SS-a, i na terenu i u Berlinu.

- ¹¹⁰ Više o memorandumu o doprinosu folksdojčera u NDH u Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 383-385, a o Requardovu izvještaju Micr. No. T-120, Roll 5782, Frs. H297,536-540.
- ¹¹¹ Više o protivljenju u Berlinu u izvještaju Martina Luthera od 17. lipnja 1942. von Ribben tropu u Micr. No. T-120, Roll 5788, Frs. H302,671-673.
- ¹¹² *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, str. 83E-84E.
- ¹¹³ Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H199,773 i Krnić, „O iseljavanju pripadnika njemačke narodne skupine (Volksdeutschera)”, str. 80-81.
- ¹¹⁴ Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,741-742. Vidi i *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, str. 85E-86E. Više o razlozima za preseljenje Nijemaca iz zapadne Slavonije u istočni Srijem u Micr. No. T-175, Roll 480, Frs. 2,974,480-484.
- ¹¹⁵ Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,731-749. Više o memorandumu od 1. travnja 1944 vidi Fr. H299,768.
- ¹¹⁶ Krnić, „O iseljavanju pripadnika njemačke narodne skupine (Volksdeutschera)”, str. 86-87.
- ¹¹⁷ Micr. No. T-120, Roll 5784, Fr. H299,305 i H299,347. Vidi i *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, str. 86E-87E.
- ¹¹⁸ Više o jugoslavenskome popisu iz ožujka 1948. vidi, *Statistički godišnjak*, str. 60.
- ¹¹⁹ O organizaciji 7. SS dobrovoljačke divizije Prinz Eugen, koja je početkom siječnja 1943. povremeno djelovala u NDH, više riječi bilo je u 5. poglavlju, jer su njezino ljudstvo uglavnom činili folksdojčeri iz Banata.
- ¹²⁰ Više o Löhrovoj ulozi u Micr. No. T-77, Roll 788, Frs. 5,517,500-501. Himmler je isprva imenovao opunomoćenika za borbu protiv gerilskih snaga (*Bevollmächtigte für die Bandenbekämpfung*). Funkcija je doživjela reorganizaciju lipnja 1943. i dobila naziv „zapovjednik jedinica za borbu protiv gerilskih snaga” (*der Chef der Bandenkampfverbände*). Načelnik stožera tog zapovjedništva bio je viši vođa SS-a i policijski general Erich von dem Bach. Micr. No. T-120, Roll 1757, Frs. E024,696-701. Vidi i Himmlerov izvještaj o susretu s Hitlerom od 19. lipnja 1943, na kojem je Hitler potvrdio Himmlerovu jurisdikciju nad borbom protiv gerilskih snaga, Micr. No. T-175, Roll 81, Frs. 2,601,626-627.
- ¹²¹ Micr. No. T-77, Roll 788, Frs. 5,517,499-501.
- ¹²² Micr. No. T-120, Roll 788, Frs. H297,553-556.
- ¹²³ Proširenje policijskog i žandarmerijskog aparata na područje sjeverno od Save u Micr. No. T-77, Roll 788, Fr. 5,517,485 i 5,517,492-495. Vidi i Sundhaussen, „Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien” i idem, „Obaveštajna služba i policijski aparat Hajnriha Himmlera u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945”, str. 89-133. Glaiseov izvještaj u Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 523-524, a više o Kammerhoferovoj proširenoj jurisdikciji u Micr. No. T-175, Roll 81, Fr. 2,601,650.
- ¹²⁴ Vidi Glaiseov izvještaj od 20. travnja 1943. u Micr. No. T-501, Roll 268, Frs. 35-38.
- ¹²⁵ Micr. No. T-77, Roll 788, Frs. 5,517,478-480.
- ¹²⁶ Micr. No. T-77, Roll 788, Frs. 5,517,475-477 i 5,517,481-482.
- ¹²⁷ Micr. No. T-501, Roll 267, Frs. 395-398 i Micr. No. T-501, Roll 264, Frs. 499 i 523-524.
- ¹²⁸ Micr. No. T-501, Roll 268, Fr. 37. *Zbornik zakona i naredaba NDH, 1943.*, str. 39-40.
- ¹²⁹ Micr. No. T-77, Roll 788, Fr. 5,517,482.
- ¹³⁰ Šašić, „Obavještajne službe Trećeg Reicha na teritoriju Hrvatske i posebno Slavonije”.

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

- str. 133-163. Kascheov izvještaj od 29. veljače 1944. u Micr. No. T-120, Roll 5793, Fr. H306,087, a izvještaj od 29. ožujka 1944. u Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,768-771.
- ¹³¹ Micr. No. T-120, Roll 5793, Frs. H306,687-690.
- ¹³² Vidi Kascheove izvještaje od 8. i 20. studenoga 1944. u Micr. No. T-120, Roll 5784, Frs. H299,032-033 i H299,045.
- ¹³³ Gosztony, *Hitlers fremde Heere*, str. 315-324, 458-459. Prema talijanskim izvorima koje navodi, osim poginulih i ranjenih, Rusi su zarobili 74.830 pripadnika talijanske 8. armije. Tijekom prvih poratnih godina vratilo ih se tek 10.030.
- ¹³⁴ Tomasevich, *The Chetniks*, str. 255-256. Zapovjednik talijanskog VI. korpusa, general Sandro Piazzoni, naredio je razoružavanje svih četničkih jedinica u Hercegovini 1. lipnja 1943. godine. Talijanska analiza njemačkog napredovanja u Hercegovini i događaja u četničkim redovima nalazi se u izvještaju generala E. Quarre Sita iz VI. korpusa od 1. srpnja 1943. u Micr. No. T-821, Roll 347, Frs. 831-836.
- ¹³⁵ Vidi *Kriegstagebuch*, sv. 2, dio 2, str. 1440. Vidi i Smyth, „The Command of the Italian Armed Forces”, str. 47. Mussolini se najjednosmislenije izrazio u pismima koja je Hitleru uputio 8. i 25. ožujka 1943. Vidi Hitler, *Hitler e Mussolini, lettere e documenti*, str. 144-145, 151-154.
- ¹³⁶ Više o gospodarskim teškoćama u ratnoj Italiji osobito u Favagrossinoj knjizi *Perche perdemmo la guerra*, str. 133-241, 289-307. Vidi i Gallo, *Mussolini's Italy*, str. 304-305, 314.
- ¹³⁷ Smyth, „The Command of the Italian Armed Forces”, str. 47.
- ¹³⁸ Pero Digović, šef Konzularnog odjela Ministarstva vanjskih poslova NDH, vratio se sredinom travnja 1943. iz posjeta Rimu i izvijestio da su mu visoki dužnosnici talijanskoga Ministarstva vanjskih poslova rekli da će Italija ubrzo prekinuti ratovanje. Micr. No. T-501, Roll 265, Fr. 97.
- ¹³⁹ Mussolinijevo svrgavanje zateklo je Nijemce, a Hitler je iskazao osobitu ljutnju. Vidi Kesselringove *Memoirs*, str. 167-174. Više o reakcijama na Mussolinijev pad u Zagrebu – zbunjenost među članovima vlade i ustaškim dužnosnicima, nada da će Talijani brzo napustiti Dalmaciju, Pavelićeva jamstva da će NDH nastaviti savezništvo s Italijom, te poboljšani izgledi za pregovore između ustaša i HSS-a – u izvještaju generala Rea od 27. srpnja 1943. u Micr. No. T-821, Roll 403, Fr. 1092. O radosti koja je zahvatila dijelove NDH koji su bili anektirani ili okupirani od Talijana, više u talijanskom izvještaju u Micr. No. T-821, Roll 406, Frs. 16-19.
- ¹⁴⁰ Više o novom talijanskome čelništvu u Deakinovoj knjizi *The Brutal Friendship*, str. 457-485. i Gallovoj knjizi *Mussolini's Italy*, str. 346-362. O lokalnim nemirima, vidi Pieri i Rochat, *Pietro Badoglio*, str. 784-786. Prema nepotpunim podacima, između 28. i 30. srpnja poginule su 83 osobe, 308 je ranjeno, a 1554 uhićeno. Od glavnih fašističkih protagonista, maršal Cavallero ubio se 13. rujna 1943. godine. Grofu Cianu i još petorici vođa sudilo se u siječnju 1944. u Veroni zbog glasova protiv Mussolinija na Velikome vijeću prije Mussolinijeva pada. Osuđeni su na smrt i smaknuti. Mussolinija su potkraj travnja 1945. u selu Dongo na sjeveru Italije uhvatili talijanski partizani i smaknuli. Među osamnaestero drugih koji su u to vrijeme smaknuti u sjevernoj Italiji bio je Paolo Zerbini, ministar unutarnjih poslova u Socijalnoj Republici Salo i nekadašnji prefekt Splitske prefektуре. No najvažnija žrtva Drugoga svjetskog rata u Italiji bila je savojska dinastija, s prijestolja svrgnuta na nacionalnom referendumu 2-3. lipnja 1946. godine.
- ¹⁴¹ Smyth, *Secrets of the Fascist Era*, str. 103-109.

- ¹⁴² Talijanski VI. korpus razmješten u južnoj Dalmaciji i Hercegovini, prebačen je 16. kolovoza 1943. iz sastava 2. armije u sastav Skupine armija Istok. Micr. No. T-821, Roll 403, Frs. 145. Što je bilo najzanimljivije, tijekom posljednjih nekoliko mjeseci rata, zapovjedništvo nad talijanskim vojnim snagama bilo je podijeljeno na Vrhovni štab (Ambrosio), Glavni stožer vojske (Roatta) i Ministarstvo rata (Sorice). Vidi Smyth, „The Command of the Italian Armed Forces”, str. 51.
- Osvrt na političku i vojnu situaciju u tom području pod nadzorom talijanske 2. armije i susjednim područjima 31. kolovoza 1943, te na očekivanja Obavještajnog odjela 2. armije u Micr. No. T-821, Roll 31, Frs. 291-302.
- ¹⁴³ Badoglio, *Italy in the Second World War*, str. 65-86. Pieri i Rochat, *Pietro Badoglio*, str. 794-824.
- ¹⁴⁴ Badoglioove upute u knjizi *Italy in the Second World War*, str. 101. Njemačke mjere uvedene nakon talijanske kapitulacije u Kesselringovoj knjizi *Memoirs*, str. 175-178. Zapovijed generala Wilsona, otisnuta na lecima koje su saveznički zrakoplovi ispustili nad Jugoslavijom: Micr. No. T-313, Roll 151, Fr. 7,404,932.
- Više od zapovijedi feldmaršala Keitela od 15. rujna 1943. u vezi s postupanjem prema pripadnicima talijanskih oružanih snaga: SAD, *Trials of War Criminals*, sv. 11, str. 1081-1083 (Slučaj *Hostage*, Vojni sud 5, slučaj br. 7).
- ¹⁴⁵ Talijanski tekst (i njemački prijevod) dokumenta o predaji divizije Bergamo u Micr. No. T-314, Roll 566, Frs. 332-335. Priča o dvojici britanskih sudionika u zaključenju predaje nalazi se u izvještaju kapetana Burkea, W. O. 202, 617, XM 04188 i Deakinovoj knjizi *The Embattled Mountain*, str. 331-337.
- Više o ratnome sudu u Micr. No. T-314, Roll 566, Fr. 331 i SAD, *Trials of War Criminals*, sv. 11, str. 1292-1293. Nijemci su u Grčkoj bili još okrutniji. Slamajući otpor jedne talijanske divizije na otoku Kefaloniji, ubili su 450 talijanskih časnika i vojnika. Gallo, *Mussolini's Italy*, str. 376.
- ¹⁴⁶ Više o događajima u Crnoj Gori, vidi A VII, *Oslobodilački rat*, 2. izd., sv. 1, str. 540-567, osobito str. 566-567. Divizija Venezia prvo je dogovorila predaju četnicima. No, kad su se na poprištu događaja pojavili partizanski oficiri u pratnji britanskih časnika za vezu, uvjerali su zapovjedništvo divizije da prijeđe na partizansku stranu.
- Iscrpna rasprava o tome kako je talijanska kapitulacija djelovala na suprotstavljene oružane skupine u Sloveniji u jesen 1943. nalazi se u Ferencovoj knjizi *Kapitulacija Italije*, osobito 126-201.
- ¹⁴⁷ Službena reakcija NDH na kapitulaciju Italije oblikovana je nakon što su se dužnosnici NDH posavjetovali s njemačkim diplomatskim i vojnim predstavnicima u Zagrebu. Vidi Kascheove izvještaje od 9. i 10. rujna 1943. u Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H302,108-113. Više o poništenju Rimskih ugovora od strane vlasti NDH u: NDH, *Ministarstvo vanjskih poslova, Međunarodni ugovori, 1943.*, str. 317, a više o povlačenju ponude za preuzimanje hrvatske krune: Micr. No. T-3111, Roll 196, Fr. 500.
- ¹⁴⁸ Njemačke stavove o tim pitanjima najjasnije je izrazio von Ribbentrop u memorandumu koji je 26. listopada 1943. uputio Hitleru: Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H302,114-119. Više o kaotičnim uvjetima koji su u Rijeci i Hrvatskome primorju vladali tijekom prva dva tjedna nakon talijanske kapitulacije, s ustaškog stajališta u izvještaju Davida Sinčića, posljednjeg upravnog izaslanika NDH pri *Superslodi*: Micr. No. T-501, Roll 255, Frs. 881-882.
- ¹⁴⁹ Blažeković, „El status internacional del Estado Independiente de Croacia”, str. 281-282.
- ¹⁵⁰ Koliko su vlasti NDH bile kraj je nepripremljene za talijanski slom, primjerice u Hr-

Nezavisna Država Hrvatska: talijansko-njemački protektorat

¹⁴⁸ Hrvatskom primorju, najbolje se vidi iz izvještaja Stanka Drnasa, predstavnika Promičbenog ureda pri Predsjedništvu vlade u Zagrebu, od 28. kolovoza 1943. Prema Drnasu, dužnosnici NDH u tom području uopće nisu imali jedinice ili druge organe za provođenje vlasti, kao ni djelotvornu komunikaciju sa Zagrebom. Osim toga, zaleđe su pod nadzorom imali partizani. Vidi A VII, fond NDH, reg. br. 6/27-2-3, kutija 87.

¹⁴⁹ Više o razoružavanju divizije Lombardia u Micr. No. T-120, Roll 5787, Frs. H302,108-109.

¹⁵⁰ Zatočeni su talijanski dužnosnici kasnije oslobođeni. Više o zapljeni talijanske imovine u sklopu poslijeratnog ispitivanja Budaka: A VII, fond NDH, reg. br. 4/3, kutija I. O. 9, str. 12.

¹⁵¹ Maynerijeva tvrđnja u Micr. No. T-821, Roll 60, Fr. 824. Više o talijanskim ocjenama okupacije u, primjerice, Zanussijevoj knjizi *Guerra e catastrofe d'Italia*, sv. 1, str. 218-224 i Faldellinoj *L'Italia e la seconda guerra mondiale*, str. 548.

¹⁵² Vidi izvještaj Stožera savezničkih snaga (u Italiji) od 19. listopada 1944. upućen tajnicima Združenih načelnika stožera koji se bavi problemom jugoslavenskih i grčkih ratnih zarobljenika i zatvorenika: F. O. 371/39008, C 16101/14/62. Vidi i Tomasevichevu knjigu *The Chetniks*, str. 74.